

Hikmət SABİROĞLU

QARABAĞ
SÖHBƏTLƏRİ

Qanun – 2007

Az2

Redaktorlar:
Azər QARAÇƏNLİ,
Adil QAÇAYOĞLU

Hikmət Sabiroğlu. Qarabağ söhbətləri.
Bakı, Qanun, 2007, 164 səh. (16 səhifə fotoalbom)

Kitabda tanınmış jurnalist, əslən Şuşadan olan Hikmət Sabiroğlunun (Hikmət Sabir oğlu Zeynalovun)

Qarabağın azad və abad günlərində yaşantıları, uşaqlıq və yeniyetməlik çağları ilə bağlı xatirələri, Qarabağ müharibəsi, milli azadlıq hərəkatı illərində şahidi olduğu hadisələri əks etdirən silsilə məqalələr toplanmışdır.

Q 1500005104 sifarişli-07
AB 022051

Az2

© Qanun – 2007

© H.Sabiroğlu

MÜƏLLİFDƏN

Ötən əsrin 66-cı ili girən gecə Şuşada doğulmuşam.

Uşaq vaxtı yanvarın 1-də doğulmağımla, "ad günümü bütün dünyanın keçirməsiylə" qürrələnərdim. Daha buna o qədər də sevinmirəm. İl girən kimi bir yaş qocalırsan. Həm də gör neçə ildi ad günüm uşaqlığımın şəhərindən qıraqda keçir.

Uşaqlıq illərinin xiffətini çox çəkirəm. Şuşadan, evimizdən, məhləmizdən, məktəbimizdən ötrü darıxıram. 18 yaşımndan sonra doğma şəhərə qonaq kimi gəlib-getmişəm. 15 ildi bu imkanım da yoxdu.

Jurnalistikaya əzəldən mehr salmışam. Ən böyük arzum idman jurnalisti olmağıydı, Qarabağ qoymadı, torpaq dərdindən yazası oldum.

"Media forum" saytında getmiş "Qarabağ söhbətləri"ni bir kitabda cəmləmək ideyası ortaya çıxanda köhnə yazılarıma qayıtmaq zərurəti də yarandı. Ancaq "Azadlıq"ın, "Avropa"nın, başqa qəzetlərin arxivlərində yatan o yazıların heç birinə dəymək istəmədim. Siyasət ağrı-acısıyla yüklən-

miş həmin yazılar bizim məhrəm söhbətimizə xələl gətirə bilərdi.

"Qarabağ söhbətləri"nin gözüna həmin "Media forum" saytında getmiş ikicə yazını - "Mənim gördüyüm yanvar"ı və "Qərib gecələr"i qatıram. Birinci yazı 1990-cı ilin 20 yanvar, ikincisi 2003-cü ilin 15 oktyabr gecəsinin yaşantılarıdır.

Biri "Qarabağ söhbətləri"na qədər, o biri "Qarabağ söhbətləri"ndən sonra qələmə alınıb. Elə həmin ardıcılıqla da oxucunun ixtiyarına verirəm - ön söz və son söz yerinə...

ÖN SÖZ YERİNƏ

MƏNİM GÖRDÜYÜM YANVAR

Gündəlik tutan adamları xoşbəxt sayıram. Heyif, bu əziyyətdə qatlaşmamışam. Ötənləri - illərin, ayların, günlərin yaşantılarını dəqiq yadda saxlamaq olmur, ən çox da yeni tariximizin bir-birindən dolaşmaq səhifələrini.

Bu yazı bəlkə də çoxlarına dağınıq, maraqsız və gərəksiz xatirə toplusu kimi görünəcək. Olsun, bunu gecikmiş gündəlik kimi qəbul edin.

Payızın sonlarından mitinqlərə getməyi dayandırmışdım. Gedişata - xalq hərəkatının məcradan çıxarılmaq üzrə (çıxmaq yox, məhz çıxarılmaq) olmasına, necə deyərlər, fərdi boykotla etiraz edirdim. Buna bir tələbənin, gənc cəbhəçinin səssiz boykotu demək olmazdı, acı sonluq təhlükəsi içimi deşdikcə dilə gəlir, əli AXC liderlərinə çatan hərəkat uşaqlarıyla (onların bir çoxu nə vaxtdır ölkə miqyasında tanınmış şəxslərdir: Əli Kərimov (Kərimli), Fazil Mustafayev (Qəzənfəroğlu), Qənimət Zahidov (Zahid), Bahəddin Həziyev, Rahim Hacıyev, Qorxmaz İbrahimov (İbrahimli)...) narahatlığımı bölüşür, bəzən

də gərgin mübahisələrə girirdim. O dövr tələbə hərəkatının başında dayanan "Yurd" Birliyinin fəalı Sarvan Rizvanov (sonralar uzun müddət "Azadlıq" qəzetinə komendantlıq elədi, indi "Turan" agentliyində çalışır) bu "cığallığıma" görə mənə "müxalifətin müxalifəti" deyirdi...

Müxalifətin müxalifəti "titulunu" sonralar da daşımaq lazım gəlirdi. Ancaq bu, bir başqa söhbətin mövzusu.

Hər şeydən görünürdü ki, Azərbaycan xaos sürüklənir və bunun yüz səbəbinin biri respublika rəhbərliyinin əfəlliyi idisə, biri də AXC-nin, özəlliklə onun radikal qanadının "qədərindən artıq" müxalifətçiliyi idi.

Mitinqləri boykot eləməyimin konkret tarixçəsi var. Ya noyabrın sonunda, ya da dekabrın ilk günlərində (lap unutmuşam qeyd eləməyi - söhbət 1989-cu ildən gedir) xalq hərəkatının təzyiqləri nəticəsində SSRİ rəhbərliyi Dağlıq Qarabağın Azərbaycan idarəçiliyindən çıxarılması barədə qərarı ləğv etmiş, başında Arkadi Volski dayanan Xüsusi İdarəetmə Komitəsini buraxmışdı. Bu qurumun yerində Bakıdan idarə olunacaq Respublika Təşkilat Komitəsi yaradılırdı. Baxmayaraq ki, bu təşkilata da Moskvanın adamı - Viktor Polyaniçko rəh-

bərlək edəcəkdı, hər halda qərarı bir addım irəli saymaq olardı.

Məhz bunu nəzərə alan AXC İdarə Heyəti respublika rəhbərliylə danışıqlarda tətilləri və aramsız mitinqləri dayandırmağa razılaşmışdı. Ancaq bu məsələyə baxılarkən azlıqda qalmış radikallar (onlara Etibar Məmmədov başçılıq edirdi) tətillərin dayandırılması qərarını pozub hərəkata rəhbərliyi faktiki ələ keçirmişdilər. Hakimiyyəti iqtidarsız olan respublikada bu yandan da müxalifət parçalanmış, beləliklə, cin şüşədən çıxmışdı - yerlərdə raykom katibləri devrilir, kütləvi itaətsizlik, zorakılıq baş alıb gərdirdi. Bunları görə-görə palaza bürünüb elnən sürünmək (sonu yaxşı heç nə vəd eləməyən mitinqlərdə bar-bar bağırən natiqlərə qulaq vermək) olmurdu.

Yanvarda vəziyyət bir az da kəskinləşdi. AXC-nin qurultay səlahiyyətli konfransı yumşaq mövqəli liderlər Zərdüşt Əlizadə və Leyla Yunusovanın (Yunus) qarını çırpıb getməsiylə nəticələndi. Gündəmdə daha raykom katiblərini qovmaq yox, Azərbaycan kommunistlərinin lideri Əbdürrəhman Vəzirovun istefası tələbi dayanırdı. Bu qovğa Qarabağdan ötrü başlamışdı. İndi isə hakimiyyətin başında idi.

Bizdə sonralar da hər şey Qarabağdan başlayıb hakimiyyətin başında oldu. Və xalqın başında çatladı. Bu da başqa bir söhbətin mövzusu.

Əbdürrəhman Vəzirov. Mixail Qorbaçov bu aciz bəndəni Heydər Əliyev kimi əjdahanın 19 ilə qurduğu toru dağıtmağa göndərmişdi. 19 ay sonra Azərbaycan dağılırdı.

Vəzirov heç. Onun kitabı bağlanmışdı. Qalırdı birinci katibin laxlamış kürsüsünə kimin oturması. Ən çox üç adamın adı hallanırdı - Ayaz Mütəllibov, Vaqif Hüseynov, Həsən Həsənov. Sonuncu variant daha çox səslənirdi. Bəlkə də ona görə ki, onu həm radikal qanadın girovuna çevrilmiş AXC, həm məhvəridən çıxarılmış kütlə, həm də son iki ilin ən narazı azərbaycanlısı, Moskvada pensiyaçı həyatı sürən, amma siyasətdən pensiyaya çıxmadığı hər kəsə bəlli olan Heydər Əliyev həzm edə bilərdi...

Mitinqə bir də yanvarın 13-də getdim. Həmin gün meydanda Milli Müdafiə Şurasının yaradıldığı elan olundu. Doğrusu, Əbülfəz Əliyev (Elçibəy), Etibar Məmmədov, Rəhim Qaziyev, Nemət Pənahov (Pənahlı) və Xaliq Hacıyevdən (Bahadır) ibarət bu şuranın hansı niyyətlə (hansı sağlam niyyətlə) yaradıldığını mən nə onda anladım, nə də sonralar.

Yanvarın 13-ü yadımda erməni talanlarının başladığı gün kimi də qalıb. Dəmiryol vağzalı yaxınlığında kütlənin bir qarını necə amansızlıqla tapdadığını gözlərimlə gördüm. Şüşədən buraxılmış cin fəlakəti beləcə yaxınlaşdırırdı.

Yanvarın 18-də və 19-da artıq Mərkəzi Komitənin (indiki Prezident Sarayının) qarşısına köç eləmiş mitinqlərdə də oldum. Gərgin bir atmosfer vardı. Qorbaçovun Azərbaycana yolladığı emissarlar - Girenko və Primakov, gərək ki, ayın 17-də televiziya ilə çıxış edib Bakıda fəvqəladə vəziyyət elan olunmayacağını bildirsələr də, başımız üstə qırğın təhlükəsinin dolaşdığını elə mitinqin gedişi göstərirdi.

19-u mitinqinin aparıcısı Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi, şübhəli reputasiyası olan Vəkil Hacıyev idi. Tez-tez şəhərin bu və ya başqa istiqamətində canlı qüvvəyə ehtiyac olduğunu elan edərək adamları qoşunların qarşısını almaqçün qurulmuş barrikadalara getməyə səsləyirdi.

Həmin gün, ya da 18-i mitinqində Seyid Tahir Qarabaği adında birisi çox təhrikçi çıxışıyla meydanı coşdurmuşdu (bu adam sonralar da Azərbaycan siyasətində ara-sıra göründü - hər dəfə də təhrikçi rolunda). Culfalı Ramiz deyilən saqqallı bir cəbhəçinin (hazırda AXCP

və onun sədri haqda tez-tez öz mövqeyini dəyişən keçmiş siyasi məhbus Ramiz Tağiyev) Seyid Tahirdən betər çıxışı da yadıma gəlir.

Həm 18-i, həm də 19-u mitinqinin əsas tələbi Vəzirovun istefaya göndərilməsi idi.

19-u axşam mitinqdən universitetin yataqxanasına qayıtdım. Dilxoruydum, ancaq hər şeyin yaxşı qurtaracağına ümidimi itirməmişdim. Hətta yaxın günlərdə Şuşaya gedəcəyimi düşünüb (qış tətilinə çıxmağa cəmi bir imtahanım qalmışdı) bir az sevinən kimi də oldum.

Saatı xatırlamağa çətinlik çəkirəm. Ancaq atəş səsləri indi də qulağımdadı. Pəncərəni açdım. Səs lap yaxınlıqdan, Salyan kazarması tərəfdən gəlirdi. Tez geyinib aşağı endim. Yataqxananın girəcəyində vəlvələ düşmüşdü, kimi deyirdi adamlara atırlar, kimi də deyirdi, yox, havaya açılan atəşə oxşayır.

Tələbə şəhərçiyinin həyatına o avtobusu kimin (və ya kimlərin) gətirdiyini sonralar da bilmədim. Ancaq o avtobus məhz yataqxanadakı tələbələrə qaynar nöqtələrin birinə aparmaq üçün gətirilmişdi. Getmək lazım olduğunu hamı

dərk eləyirdi, ancaq hara - bunu dəstənin qabağına düşən Qorxmaz İbrahimov dedi: "Leytenant Şmidt zavoduna gedirik, qərarğaha!"

Coğrafiya fakültəsinin tələbəsi Qorxmaz "Yurd" Birliyinin və AXC universitet şöbəsinin ən fəal üzvlərindən biri, çox vətənpərvər oğlanıydı. Şair Məmməd Arazın qardaşı oğlu kimi də ayrıca hörməti vardı. Hara getmək lazım gəldiyini bizdən hər halda yaxşı bilməli olan adamın sözünü çevirmək düz gəlmirdi, həm də axı Leytenant Şmidt adına zavodda (indi Səttarxanın adını daşıyır) Milli Müdafiə Şurası məskunlaşmışdı.

Ancaq avtobusa oturandan sonra mən Qorxmazla çox isti münasibətlərimizə güvənib (ona "yer üzünün ən gözəl naxçıvanlısı" deyirdim, elə indi də deyirəm) atəş səsləri gələn Salyan kazarmasına getməyin düz olduğunu dedim: "Qadınları, uşaqları çıxarmaq lazımdı". Dərhal beyninə batmasa da, yer-yerdən reaksiyalardan çoxluğun kazarmalara doğru getmək istədiyini görüb razılaşdı (doğrudu, Qorxmaz kazarma tərəfdə çox ləngimədi, yenidən avtobusa oturub kiçik bir qrupla qərarğaha getdi).

Havaya atırdılar. Ancaq elə ilk baxışdanca görünürdü kü, bu, müvəqqəti haldı.

Ali Hərbi Ümumqoşun Komandirləri Məktəbinin (indiki adını bilmirəm) yanında düşmüşdük, "Olimp" mağazasına enən yol tərəfdə. Qaranlıq pəncərələrdə silahlı əsgərlərin qorxunc kölgəsi, havaya aramsız atəş, həyəcanlı kütlə. Qadın kişidən az deyildi. Balaca uşaqlar da vardı.

İlk işimiz qadınları, uşaqları bacardığımız qədər uzaqlaşdırmaq oldu. Dil töküb yalvarmaq lazım gəlirdi, çoxu heç adamı eşitmək də istəmirdi. Ancaq qaynar qazanın həndəvərində dayanmağın təhlükəli olduğunu başa düşənlər çıxıb gedirdi.

Şair Famil Mehдинin şərqşünaslıq fakültəsində oxuyan oğlu Nəriman da (indi "Lider" televiziyanın idman redaksiyasında çalışır) bir qrupla burdaydı. Əlində meqafon əsgərlərə aramsız müraciət edirdi: "Soldatı, odumaytes, vspomnite Tbilisi!"

O zaman Azərbaycanda çoxları elə güman edirdi ki, bütün dünyada lənətlə qarşılanmış Tbilisi qırğınından (9 aprel 1989-cu il) sonra sovet ordusu öz vətəndaşına atəş açmaz. Ancaq Nərimanın "vspomnite Tbilisi" sözləri avtomat şaqqıltısında eşidilməz olurdu.

Qəflətən partlayış səsi gəldi. Ardınca avtomatlar "xorla oxumağa" başladı. Qeyri-ixtiyari

saata baxdım. Yanılmıramsa, 1-ə işləyirdi. Gecə 1-ə. Artıq hərbi texnikanın səsi gəlirdi.

Camaatla birgə üzüyuxarı - 5 nömrəli çörək zavoduna tərəf qaçdım. Əvvəl bir həyət evinin darvazasından içəri girməyim, orda çox ləngiməyib zavoda sarı diklənməyim, binaların birinin blokunda gizləndiyim dumanlı yadıma gəlir. Yanımdakıların çoxu tanımadığım adamlar idi. Təzədən yola tərəf, binanın tinnə çıxanda tankları gördük. Sürətlə yolun o biri tərəfinə keçib binaların arasıyla yataqxanaya tərəf qaçdım.

Şəhərciyin həyəti tələbəylə doluydu. Hərə gördüyünü və ya eşitdiyini danışdı, hamını həyəcan, dəhşət bürümüşdü. Şəhərin başı üzərindən işıq saça-saçə vıyıldayan gülləllər ara vermirdi. Qaranlıq şəhər və avtomat şaqqıltısı. Sanki ucqar bir kənddə itlər ağız-ağıza verib hürüşür - biri yaxından, biri uzaqdan...

Kimsə dedi, burda kom dayanmaq olmaz, ruslar universitetin əlindən yanıqlıdı, mütləq yataqxanaya gəlib çıxacaqlar. Bu söz uşaqlara təsir elədi, çoxu dağılışdı.

1988-ci ilin noyabr mitinqlərindən sonra Bakıda komendant saati tətbiq olunanda ordu bölmələri az qala hər gecə bizim yataqxanalarda pasport rejimini yoxlayırdı. Onların uşaqları necə incitməyi hamının yadındaydı.

Benzin dolu bir-iki butılkanı hasarın dibinə düzüb mövqe tutan oğlanı fikrindən daşındırmaq bir az çətin oldu, amma o da axırda geri çəkildi.

Yuxarı qalxıb uşaqlardan birinin otağında çay içib qızındım. Təzədən həyəətə düşəndə Qəniməti gördüm - "Azadlıq" qəzetinin indiki baş redaktoru Qənimət Zahidi. Hərəkatın ən bərkədən gənclərindən idi. Bir müddət əvvəl böyük dəstəylə Qubadlının müdafiəsinə yollanmışdı. Bakıya lap təzəcə qayıtdığını dedi, üzgözü tükü (onda hələ indikitək saqqal saxlamırdı), gözləri yuxusuz dayanmışdı. Bir xeyli dərdləşdik, sonra gözünün acısını almağa getdi.

Gecənin bir aləmində saysız-hesabsız zirehli texnikanın, əsgər dolu hərbi maşınların indiki Mətbuat prospekti ilə şəhərin inzibati binalarına sarı getməyi indikitək gözümün qabağında. Şəhəri həmin gecə hətta evinin içində də gülləyə tuş gələnlərin olduğunu biləndə mənə çatdı ki, həyatımı risk altında qoymuşam. Təsəvvürünüzə gətirin ki, tanklar, BTR və BMP-lər, kuzovu avtomatlılarla dolu URAL maşınları bir-bir keçir, mən də əvvəl-əvvəl ürək eləməsəm də, atmadıqlarını görüb düz yolun kənarında, şəhərçiyin darvazası ağzında dayanıb baxı-

ram.

Basılmış şəhərin ağlar və qəzəbli görkəmi. Hər tini, hər küçəni tutmuş zirehli texnikanın, əsgər və zabitlərin işğalçı ordu təəssüratı. Yanvarın 20-si səhərindən yadımda qalan bunlardı. Tələbə yoldaşım Gündüzlə ("Azadlıq"ın keçmiş redaktoru Gündüz Tahirli) Mərkəzi Komitənin qarşısındakı mitinqə getməyimiz, qayıdanbaş Nazirlər Kabinetinin qarşısında sinəmi açıb tankın üstündə dayanmış avtomatlıya "Strelyay!" deməyim də yadıma gəlir.

Sonuncu imtahanımı vaxtından qabaq verdim - yanvarın 21-də. O vaxt Bakıda qardaşım və bacım da oxuyurdu, onlar semestr imtahanlarını bir neçə gün öncə bitirib məni gözləyirdilər. Bu dəhşətli faciənin içində onları daha neçə gün də yubatmaq istəmədim.

Həmin gün tələbə dostlarımla Semaşko xəstəxanasının morquna getdik. Mən heç toyuq kəsiləndə baxa bilmirdim. İndi birdən-birə bu qədər meyitin qalaqlandığı morqun düz ortasında durmuşdum. Sinəsi dəşik-dəşik olmuş, üz-gözündə qan laxtalanmış neçə insan. Ağbəniz, olduqca gözəl bir qıza heç birimiz dözə bilmədik. Mən o morqdan gözümdən yaş axaxa çıxanda daha sovet vətəndaşı deyildim.

21-i axşamı qatarla Qarabağa yollandıq - qardaşım, bacım, bir də mən. Fikirləşirdik, görün, evə nə vaxt çatacağıq. Bakı-Stepanakert qatarı Ağdamdan o yana keçmirdi. Ağdam-Şuşa avtomobil yolunu da ermənilər çoxdan bağlamışdı. Götür-qoy eləyə-eləyə qərara gəldik ki, vertolyot da olmasa, yol açılana kimi xalamızgildə qalarıq - Ağdamın Muğanlı kəndində.

Yanvarın 22-si - şəhidlər dəfn olunan gün - Ağdamda çox gözləsək də, Şuşaya gedə bilmədik, Muğanlıya gedəsi olduq. Hesabla evdə bizdən nigaran qalmamalıydılar, çünki qardaşım Nazim (indi "Yeni Müsavat"ın redaktorunu - Nazim Sabiroğlu) hələ yanvarın 20-si səhər tezdən birtəhər Şuşaya zəng vurub atamla danışmış, "Bakı bir az qarışıb, sağ-salamatıq, nigaran qalma" demişdi.

Nazim bacımla kirayədə qalırdı, atamla danışanda hələ biz bir-birimizdən xəbər də tutmamışdıq, amma çox düz eləyib onu bəri başdan arxayın salmışdı.

Aydın 24-nə kimi Muğanlıda qaldıq. Kəndin radio qovşağında qısa fasilələrlə oxunan xırdaca mətn, deyəsən, belə başlayırdı: "Yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə sovet qoşun his-

sələri Bakını zəbt edərək dinc əhaliyə amansızcasına divan tutmuşlar..."

Kənddə qurulan yas çadırında hamının məni sorğu-suala tutması, sovet hökumətinin və yerli kommunist rəhbərliyinin xəyanəti ilə yanaşı, Xalq Cəbhəsinin bəzi səhvlərindən də danışmağım yadıma gəlir.

Çox təəssüf ki, Azərbaycan xalq hərəkatının başında dayananlar sonrakı illərdə daha bağışlanmaz səhvlərə yol verdilər. Azərbaycan indiki acınacaqlı durumuyla həm də onların əl işi, sənət əsəridir. Ancaq bu da bir başqa söhbətin mövzusu.

Nəhayət, yanvarın 24-ü Ağdam-Şuşa yolu açıldı. Deyəsən, elə həmin gün Stepanakertdə Respublika Təşkilat Komitəsi fəaliyyətə başlamışdı. Dörd bir tərəfdən rusların qoruduğu maşın karvanıyla Şuşaya gedirdik. Neçə vaxtdan bəri bağlı qalan Dağlıq Qarabağ yolu 20 Yanvar şəhidlərinin qanı bahasına açılmışdı...

Dağ boyda atamı yumağa dönmüş gördüm Şuşada. Həyatın hər üzünü görmüş və heç vaxt qəddini əyməmiş kişi sınımışdı. Kədər və qəzəb boğurdu onu. Bir azərbaycanlı kimi çəkdiyi qədər də bir ata kimi nigaran qalmışdı.

Ağdamda olanda Şuşaya zəng vura bilməmişdik. Kənddə rabitə işləməmişdi, şəhər poçtunun qarşısında qələbəliyi, oğul-uşağından, qohum-əqrəbasından xəbər tutmaqçün növbə gözləyib özündən gedən adamları yarıb keçmək mümkün olmamışdı. Ağdamın özündə yaşayan qohumlara baş çəkib Şuşanı sifariş eləyə bilərdim, eləməmişdim. Ayın 23-ü axşamı Ağdamda yaşayan bibim oğlu Eldar Muğanlıya gəlib (atam Şuşadan zəng vurubmuş ki, uşaqlardan xəbər yoxdu, get bax, birdən gəlib xalasıgilə getmiş olarlar) məni buna görə möhkəm danlamışdı. Onda hansı səhvə yol verdiyimi başa düşməsəm də, Şuşada anladım.

Demə, Şuşada söz çıxıbmiş ki, Bakıda ölənlərin arasında bir şuşalı universitet tələbəsi də var. Bəlkə də hansısa bədxahın işiymiş - deyibmiş ki, ölən universitetdə oxuyan iki qardaşdan biridi. O zaman Bakı Dövlət Universitetində çox şuşalı təhsil alırdı, ancaq iki qardaş tələbə yalnız biziydik. Bizdən də ki, yanvarın 20-dən bəri xəbər çıxmamışdı. Düz ayın 23-də Eldar Muğanlıya gəlib bizi öz gözləriylə görənə kimi.

Xalqına üz vermiş faciə, həm də bir neçə gün övladlarından xəbər tuta bilməyib başından asılı qalması atama baha oturdu. Yanvarın

son günlərində çox ağır xəstələnib yorğan-döşəyə düşdü və bundan sonra ha əlləşsə də, özünü cəmləyə bilmədi. Yanvar faciəsində tapdığı xəstəlik il yarım sonra onu əlmizdən aldı.

Şəhidlərin qırxınacan üzümü qırxmağa üzüm gəlmədi. O yanvarda adam sağ qaldığına utanırdı.

Gör o vətən hara gəlib çıxdı.

20 yanvar 2006

FEVRAL, 1988

("Qarabağ söhbətləri")

O günü bütün təfərrüatı ilə yadda saxlamamışam. Stepanakertin girəcəyindəki Şuşa avtovağzalınacan, deyəsən, avtobusla düşdük. Şəhərin yuxarı başında yerləşən Kərkicahan qəsəbəsinə isə taksilə qalxdığımız dəqiqdi. 1988-ci il fevralın 4-üydü.

Ağdamlı xalam oğlu İntiqamlaydıq. Kərkicahanda xalamız olurdu, həm də İntiqamın bacısı Vüsalə orda ərdəydi. Çoxdan görmədiyim qohumlara dəymək ürəyimdəniydi, üstəlik, belə bir vaxtda camaatın ovqatını öyrənmək fürsəti düşmüşdü. Payızda SSRİ rəhbəri Qorbaçovun köməkçisi Aqanbekyan Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi zərurəti haqda bəyanat səsləndirmiş, ardınca ermənilərin eyni tələblə imza toplanmaları xəbəri yayılmışdı. Yanvarda Şuşa ətrafındakı yüksəkliklərə kimlərsə sancdığı ağ bayraqlar isə təslimçilik rəmzi və bu gün-sabah xoşagəlməz hadisələr olacağına işarə kimi narahatlıq doğurmuşdu.

Erməni sürücü Kərkicahana maşın sürməyə o qədər də həvəs göstərmədi. Ona çox pul verəsi

olduq. Yol həqiqətən kələ-kötür və palçıqlıydı. Abad, səliqə-sahmanlı Stepanakertə bitişik qəsəbənin yolları Bakının Alatavalarını xatırladırdı, hərçənd burdakı tikililər "samastroyka" deyildi, evlər gözəgəlimliydi (Son illər Kərkicahan xeyli böyümüşdü. Bunun fərqinə sonralar, Şuşadan əl içi kimi görünən Stepanakerti nəzərlərimizdə ikiyə bölməyə başlayanda vardıq. Qarabağ hadisələrinə qədər Şuşadan ancaq Stepanakertin artarta getdiyini görürdük, şəhəri bizimkilərə və ermənilərə aid hissələrə ayırmamışdıq).

Kərkicahan qarışıq obaydı. Dağlıq Qarabağın müxtəlif kəndlərindən, həmçinin qonşu rayonlardan (əsasən də Laçından) köçüb burda yurd salmışdılar. Stepanakertdə iş və dolanışıq sardan problem azıydı, bu şəhərdə, sovet dövrünün ifadəsiylə desək, düzlük vardı. Zəhmətkeş və mərd camaatı vardı Kərkicahanın. Münaqişə illərində bunu bütün Azərbaycana sübüt elədilər - 1988-ci ilin fevralından 1991-ci ilin dekabrına kimi düşmənlə üz-üzə, göz-gözə dayanıb torpağı qorudular.

Qohumlar, lap çox da xalam qızının əri İsgəndər məndən ötrü özünü həlak elədi. İntiqam onun evində, təbii ki, çox olmuşdu, mən birinci dəfəydi gəlirdim. Həm də yəznə məni bir növ Bakıdan gələn adam (universitetin ikinci kursunda oxuyurdum) kimi qəbul eləmişdi, ağzımdan çıxan hər kəlmədən bu torpaq haqq-hesabının

nə söhbət olduğunu almaq istəyirdi. Mən də bildiyimdən danışıq, amma ən çox ondan nəşə eşitməyə can atırdım - şəhərdə vəziyyət necədi, ermənilərin münasibətində nə dəyişib və s.

Gün ötənəcən qohum-əqrəbanın əl-ayağı o evdən çəkilmədi. Bizi görməyə gələnlərin hər biri dizini qatlamamış erməni söhbətini təzələyir və bu gərgin axarlı söhbətdə mən hərdən lap qızıqıb "ekstremistlik" eləyirdim.

Dönmək məqamı gələndə İsgəndər bizi Şuşayacan öz maşınında aparacağını dedi. Buna heç bir ehtiyac yoxuydu, Şuşa taksiləri gecəyə kimi işləyirdi. Amma əl çəkmədi. İsgəndər, biz tərəf demiş, "ləyaxlı" oğlanıydı, amma mənə elə gəldi ki, bu artıq əziyyətə başqa səbəbdən girişir - bizi tək buraxmağa ürək eləmir.

Stepanakertin hər tini kom-kom yığılıb nəyisə qızğın müzakirə eləyən adamlarla doluydu. Bu şəhəri əvvəllər heç belə görməmişdim, elə maşınımızı qəribə-qəribə süzən baxışlar da yeniydi. Səhər biz gələndə bu mənzərə yoxuydu, deməli, iş vaxtı qurtaranda yığışırlar...

Stepanakertdə mən elə də çox olmamışam. Hərdən özüm kimi futbol xəstələrinə qoşulub SSRİ çempionatının ikinci dəstəsində oynayan yerli "Qarabağ"ın oyunlarına baxmağa getmişəm. Arada dükan-bazara, xəstəyə baş çəkməyim də

olub. Yeri gəlmişkən, mən böyrəyindən yatan bi-bim oğlunun yanına getdiyim həmin gün xeyli təsirlənmişdim - o xəstəxanada gördüyüm təmizliyi və qayda-qanunu ona qədər nə Şuşada görmüşdüm, nə də Azərbaycanın ayrı yerində.

Nisbətən ilıq xatirələr də var - səkkizinci sinifdə oxuyanda basketbol yarışına getməyimiz. Onda Stepanakertdə bir həftə qaldıq. "Qarabağ" mehmanxanasının pəncərəsindən Şuşanın teleqülləsində közərən işığa baxıb necə də kövrəlirdik. Şaxtada-boranda tibb texnikumunun qabağında var-gəl eləməyim də yadımdan çıxmayıb (orda nə itim azdığını ağartmıyaq). Amma Stepanakert yadımda məhz son səfərimdəki kimi qalıb - Kərkicahandakı o narahat söhbətlərlə, hər tində dayanan topa-topa adamlarla...

Dolamaları ürəyimdən qara qanlar axa-axa geridə qoyub Şuşaya yetişəndə doğma şəhərdə də adamları topa-topa gördüm. Amma bizdə elə həmişə topa-topa dayanıb Allah-bəndə söhbəti eləyərdilər. Şəhərdə elə bir narahatlıq yoxuydu. Camaat ermənilərin qalxa biləcəyini ağılına gətirmirdi. Bizim başımıza gələnlərin çoxu elə ağılımıza gəlmədiyindən gəlir axı...

Şuşadan çıxmaq hər vaxt mənə çətin gəlirdi, bir neçə gün canımı qoymağa yer tapmırdım.

Amma o semestr tətildən Bakıya çox dilxor qayıtdım. Elə hey bu işlərin axırını düşünürdüm.

Qrup və otaq yoldaşım Əlisəfayla söz vermişdik ki, qış tətildən qayıdanda "boş-boş söhbətləri" buraxıb mütaliyə girişəcəyik. İl yarım ərzində biz Şimali Azərbaycanı müstəqil dövlət "eləyib" cənubla "birləşmiş", rüsvətin kökünü "kəsmiş", mənəvi pozğunluğu "aradan qaldırmış" və bu əsnada bir-birimizi yorub bezdirmişdik. Hətta Qarabağdan təzə xəbərlə gəlməyim də vədimizi pozmağa bəhanə ola bilməmişdi, Əlisəfa kitabxanadan rus klassiklərinin bir yığın əsərini gətirib otağı qıraət zalına çevirmişdi. Bu mütaliə sükutu üçcə gün çəkdi - fevralın 13-də Stepanakertdə mitinqlərin başladığı xəbərini elə həmin Əlisəfa gətirdi.

24

Bundan sonra nələr baş verdi, hamıya bəllidi. Dastan açmaq, siyasət girdabına qayıtmaq istəmirəm. Mən Qarabağ söhbəti eləyirəm. Bu, 1988-ci ilin fevralında, Stepanakertə son səfərindən 9 gün sonra həyatının növrəğı pozulmuş bir adamın hekayətidir.

Əsgərliyin yarından çoxunu Ermənistanda keçirmişəm - Eçmiədzində. Hərbi hissəmiz bütün

ermənilərin baş məbədi olan kilsəylə divar qonşusuydu. Mən o kilsədə olmuş, hətta katalikos Vazgeni görmüşdüm. Marağa getmişdim. Əsgər panamasını sol qolumun üstünə, sağ əlimi sinəmə qoyub kilsəni gəzəndə evimizin beş addımlığındakı Aşağı Gövhər ağa məscidini xatırlamışdım - onu ərzaq anbarına çevirmişdilər, minbərində də qumar oynayırdılar.

Eçmiədzindən ayrılıb evə qayıtdığım günün də Qarabağa dəxli var. Əmrimi aldığı axşam yır-yığış eləyib səhər saat 5-də "çast"dan çıxdım. Eçmiədzindən Yerevana yarım saatlıq yolu ydu. Ordan Stepanakert avtobusuyla evə gedəcəkdim. Avtobusun saat 7-də çıxdığını mənə "çast"dakı Qarabağ erməniləri demişdilər.

Şəhər boşuydu. Qarşıma ilk çıxan milis maşını oldu, məni görəni kimi səkiyə yan alıb saxladı. İki nəfəriydilər. Gərək ki, kapitanıydı soruşan:

- Soldat, kuda idyoş?

Bizim hərbi hissə "bespredel"də ad çıxarmışdı - Eçmiədzində ev də yarmışdılar, qız da zorlamışdılar, ona görə hava işıqlaşmamış şəhərdə yol ölçən əsgərin milisə şübhəli görünməsinə təbii qəbul elədim:

- Uvolilsya, domoy yedu.

Azərbaycanlı olduğumu göydə tutdu - gözələrindən oxudum. Diqqətlə məni süzdü. Əynimdəki "paradnı" formadan, əlimdəki diplomatdan "uvolit" olduğum yəqin ki, bilinirdi, amma görünür, tam əmin olmadı:

- Dokumenti pokaji.

Döş cibimdən hərbi bileti çıxarıb verənə qə-
dər sorğu-sual davam elədi:

- Poçemu tak rano?

- Stepanakertskim avtobusom poyedu, sem
časov.

Bayaqdan sifətini turşutmuş kapitanın üzün-
dən işıq ötdü:

- İz Karabaxa?

- Da.

- Kakoqo qoroda?

- Şuşa.

Biletin üzünü də açmamış geri uzatdı:

- Zemlyak!

Çıxıb getdilər, mən də bir xeyli karıxmış yo-
luma davam elədim. Həlbət Martuni, ya da
Mardakert ermənisidi deyə düşündüm. Görü-
nür, qarabağlının sənədini yoxlamağı özünə sı-
ğışdırmadı.

Qarabağ ermənilərinin Ermənistan erməni-
lərindən müəyyən qədər fərqləndiyi haqda çox
danışılıb. Hətta bu qədər hadisələrdən, Qara-
bağ ermənisinin mataha minməsindən, Ermə-
nistanı ələ keçirməsindən sonra da "köklü" er-
mənilər onlara yuxarıdan aşağı baxır. Britaniyalı
jurnalist Tomas de Vaalın kitabından oxuyuram
ki, Ermənistan erməniləri qarabağlı soydaşları-
nı sevmir, onlara tərsliklərinə görə eşşək deyir-

lər. Öz aramızdı, bizlərdə də Qarabağ azərbaycanlılarını bəyənməyənlərin "eşşək qarabağlı" ifadəsi var.

Nə isə, Qarabağ ermənisinin başqa ermənidən fərqi bizə maraqlı deyil, sadəcə, Qarabağ söhbəti eləyirik, bu söhbət də onlarsız alınmır.

Ermənilərlə sən deyən oturub-durmamışam. Mehriban dolandığım qonşular, yaxın məhlə yoldaşlarım, çox isti salam-ələyk elədiyim adamlar olub.

Evimizdə çox erməni ustası işləyib, yadımda halal adam kimi qalıblar.

Amma atamın yaxın erməni dostları vardı - Şuşada da, Stepanakertdə də, qıraq yerlərdə də. Bəzilərini tanıyırdım, evimizə gələrdilər. Bəzilərinin yalnız adını eşitmişdim, üzünü görməmişdim. Onların biri də çoxdan köçüb Rusiyada yaşayan, Şuşaya hərdən gəlib-gedən Lenort idi. Haqqında çox eşitdiyim bu adamı mən axıracan görmədim də. Əvəzində bir neçə il bundan qabaq xəbərini aldım.

Bu əhvalatı Rostovda yaşayan qohumlarının yanından qayıdan Mehman adında bir şuşalı balası danışdı. Deyir, ticarətlə məşğul olan qohumlarımda dükanlarında vaxt keçirirdim: "Günlərin birində dükanın qabağında iki xarici məşin dayandı. Məşindən düşən adamların biri, pəzəvəng cavan bizə yaxınlaşıb salam verdi, sonra

da qayıtdı ki, eşitmişəm bura bir şuşalı gəlib, onu görmək istəyirəm. Dedim, mənəm. Əl uzatdı ki, mən də şuşalıyam, Lenortun oğluyam".

Mehman danışır ki, böyür-başda bir xeyli erməni alver eləyirdi. Görünür, elə onlardan söz çıxıbmış ki, burda bir şuşalı var. Durub Krasnodardan bura gəlirlər: "Lenortu çox görmüşdüm. Dədə-baba qonşumuz olub. Bir qolu yoxuydu. Rusiyada yaşadığını bilirdim".

Xoş-beşdən sonra erməni dirənir ki, mütləq Krasnodara getməliyik, atam mənə şuşalısız qayıtmamağı tapşırıb. Mehman deyir, qaldım qırıla-qırıla: "Bilirəm ki, bunlar mənə hörmət eləmək istəyirlər, qorxacaq bir şey yoxdu, amma basa-basa Krasnodara getmək də istəmirəm, özü də erməniylə".

Çox dirəşsələr də, xeyri olmur. Axırda erməni əl çəkir, amma qayıdır ki, bəs atam dedi gəlməsə, ondan bir şeyi mütləq soruş:

- Sabir müəllimi tanıyırsan? Kəllə Sabiri...

- Tanıyıram, yaxşı tanıyıram, atanla möhkəm dost olublar. Rəhmətə gedib.

- Nə vaxt rəhmətə gedib?

- Şuşa çıxmamış ölüb, 91-ci ildə, xəstəydi.

Mehman deyir, erməni elə bil yüngülləşən kimi oldu:

- Atam Şuşaya gedəndə Sabir müəllimin evini dağılmış görüb, o vaxtdan bir şuşalı axtarır ki, öyrənsin-görsün Sabirə bir şey olmayıb ki?..

Evimiz Şuşanın işğalına iki ay qalmış yanıb külə döndü. Köçhaköç vaxtı, demək olar, heç nə çıxarmadıq. Hətta şəkilləri götürmədik, atamın qəbrindən artıq deyildilər. O ev yüz əlli ilə qurulmuşdu. Bir nəslin tarixinə güzgü tutan şəkillərlə birgə yandı. Atamın qəbri də vətəndəy-kən qürbətdə qaldı. Lenortun dostu Sabirə bundan artıq nə olmalıydı müharibədə?..

Beynimdə Qarabağ söhbətləri dolaşan bu günlərdə Rambuyədə nələrsə oldu. Bir daha sübut olundu ki, Qarabağ söhbətlərinin içində ən maraqsız nöyüt və meyit alverçilərinin apardığı Qarabağ danışıqlarıdır.

Qarabağ hadisələri başlayandan sonra ilk dəfə Şuşaya 88-ci ilin aprelində getdim. Evdə möhkəm tapşırırdılar ki, qatarla gəlsən, müt-ləq Ağdamda düş.

Dünyanın düz vaxtında Bakı-Stepanakert qatarı həmişə Ağdamdan Stepanakertəcən çox yavaş gedirdi, ona görə adamlar hövsələsizlik eləyib Ağdamda düşərdilər. Mənsə hövsələ-sizlik eləməzdim, Şuşaya Stepanakert vağza-lından gedərdim.

Amma həmin gün Ağdam vağzalında düşəsi oldum. 1988-ci ilin apreliydi.

1988-in uşaqları bu həftə əsgərlik yaşına çatdılar.

Belə-belə Qarabağ söhbətləri var.

14 fevral 2006

BALALAR

(*"Qarabağ söhbətləri"*)

1988-ci ilin aprelindəki Qarabağ iki ay qabaq çıxdığım Qarabağ deyildi. Bunu Bakı-Stepanakert qatarı Ağdamda dayanan kimi hiss elədim. Ağdamda adətən yerlilər, bir də sərt relyefli beş-on kilometr yolu tısbağa sürətilə getməyə hövsələsi çatmayan səmişinlər - şuşalılar, laçınlılar, Dağlıq Qarabağ mərkəzinə yaxın kəndlərin camaatı düşərdi. Ancaq indi perronda qələbəlik yaranmışdı, vağzal taksilərinə tərəf tələsənlərin sayı-hesabı yox idi. Vaqonun pəncərəsindən seyr elədiyim bu mənzərə evə zəng vuranda eşitdiyim "mütləq Ağdamda düşərsən" xəbərdarlığının boş söz olmadığını göstərirdi. Bu basabas və tamburun o biri başında dayanmış ər-arvad erməninin heyrətli nəzərləri (yəni hamı - bütün azərbaycanlılar - düşdü, bu nə əcəb qalıb?) həmişəkitək Stepanakertəcən getməyi planlaşdıran bəndənizi ayıltı. Mən də düşdüm.

Qayıdanbaş da Stepanakert vağzalını görmək qismət olmadı, atamla bibioğlum məni maşınla gətirib Ağdama qoydular. Yolumuzun qısalmasıyla, qısala-qısala uzanmasıyla barışmaqdan başqa çarə yoxuydu.

Apreləcən çox şey baş vermişdi - Əsgəran qalasının yaxınlığında iki azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, Quqarkda, Sumqayıtda qırğın olmuş, Ermənistandan köç başlamışdı. Bu xəmirin nə qədər su aparacağını heç kim deyə bilməzdi, amma yaman işə düşdüyümüz ortalıqdaydı.

Şuşaya yas yerinə, bibim ərinin qırxına getmişdim. Elə də yaşlı adam deyildi Mikayıl dayı. Canı ağrımağına ağrıyırdı, amma qəfil bəla kimi gələn hadisələr ürəyini zora salmasaydı, ölməzdi. Fevralın 26-da televizora baxdığı yerdə ürəyini tutub yarımcə dəqiqəyə oğlu Vamiqin qucağında keçinmişdi.

Mən o yasacan ölü yerində adamların az qala pıçıltıyla danışdığına adət eləmişdim, indi hamı səsinə qüvvət vermişdi. Hüzr qalmışdı bir qıraqda, dərd dərdə üstün gəlmişdi.

Xeyir-şər məclislərinin urvatdan düşəcəyi, toylarımızın bəyənmədiyimiz Bakı toylarıyla eyniləşəcəyi, binaların, kvartalların, yataqxanaların arasında yas mağarı axtaracağımız da olacaqdı - amma hələ sonra, sonra...

Şuşada heç bir çaxnaşma, toqquşma baş verməsə də, artıq ermənilərə münasibət soyumuş-

du. Bibimgilin ailəvi dostu daşaltılı Edik də yasdaydı. Bu adamı uşaqlıqdan tanıyırdım, hətta bir ara, mən əsgərliyə getməmiş eyni idarədə işləmişdik - sözlü-söhbətli, zarafatçı adam olduğunu bilirdim. İndi kirmişcə oturmuşdu, camaat qəbir üstünə gedəndə maşınına heç kəs oturmadı da.

Bu soyuq müharibə 1988-ci ilin sentyabrına can davam elədi. Bir günün içində Stepanakertdən 15 min azərbaycanlıyı qovan kimi erməniləri də Şuşadan üzüaşağı yolladılar.

Həmin ilin yayında qonşumuz Qariki son dəfə gördüm. Leninqradda oxuyurdu. Şəhərin gur yerində, budkadan siqaret alıb geri çevriləndə üz-üzə gəldik. Əl tutduq. Az qala öpüşəcəkdik də, amma bir saniyənin içində fikrimizdən daşındıq. Başını Stepanakert tərəfə əydi: "Görürsən də bu oğraşları..." Vəssalam, heç hal-əhval da tutmadıq.

Bu əhvalatı isə vaxtilə "Avropa" qəzetində yazmışam. Bufetçi Manyanın əhvalatını.

Manya on illərcə bizim məktəbin bufetini işlətmişdi. Hadisələr başlayanda şagirdlər bufeti boykot eləyib onu işdən çıxmaq məcburiyyətində qoymuşdular. Deyilənə görə, Stepanakertdəki mitinqlərə dolma bişirib apardığı üçün qəzəbə gəlmiş.

Şuşada adətən gecə 1-ə, 2-yəcən şəhərdə olurdum. Belə gecələrin birində evimizə sarı düşəndə onu küçəni süpürən gördüm. Aramız-

da xeyli məsafə vardı, tez yolun o tərəfinə keçdim ki, qarşılaşmayaq, məni görəndə utanıb-eləyər, yaxşı çıxmaz.

Olmadı, gördü məni: "Madağım (o, məktəbdə hamımızı belə çağırırdı - bilmirəm, ya əzizim mənası verirdi, ya da buna uyğun başqa bir şey), niyə salam vermirsən? Allah baiskarın evini yıxsın..."

Qarğış nəyi dəyişə bilərdi? Həyatımız pozulmuşdu. Uşaqlıqda çayda çimməyə gedərdik - Daşaltı çayına. İndi olmazdı, Topxana meşəsi tərəfdəki erməni kəndlərindən enib adamın başına oyun açə bilərdilər. Cıdır düzünün qayalıqlarında görsənmək də məsləhət deyildi - adam nişangaha gəlirdi. Ağdama gediş-gəliş hər an dayana bilərdi - buna da öyrəşməliydik.

1988-ci ilin yayında Şuşada bir boşluq yaranmışdı. Adətən yayda aran camaatı özünü Şuşaya verər, gəlmələrin sayı əhalini vurub keçərdi. İndi iki cüt-bir tək gəlmə vardı.

Şəhərin öz camaatına da həsrət qaldığı, küçələrdən əl-ayağın, evlərdən hənirtinin kəsildiyi vaxtlar da olacaqdı, amma hələ sonra, sonra...

1991-ci ilin dekabr axşamlarının birində Şuşaya çatanda dəhşətə gəldim. İlk dəfəydi Laçın

yoluyla gəlirdim, Ağdam yolu birdəfəlik bağlanmışdı. Su anbarının yanından bina evləri yersiz günündə görünürdü. Tək-tük evdən işıq gəlirdi.

Yeni ili evdə qarşıladıq, anam, qardaşım, mən, bir də həmin günlər Şuşada ezamiyyətdə olan İsrail Musayev - hərəkət dövrünün nəhəng jurnalistlərindən biri.

Şəhərdə çox qalmaq istəyirdim, qismət olmadı. Yanvarın 3-də qardaşım Nazim özü kimi şərə-şur adamlardan "dar gün üçün" aldığı (təbii ki, böyük qardaşdan gizlin) qumbarayla ehtiyatsız davranıb əlini darmadığın elədi. Nazim universitetin 4-cü kursunda oxuyurdu, imtahanlarını vaxtından qabaq verib ev-eşikdən muğayət olmağa gəlmişdi. Bir neçə gün Şuşa xəstəxanasında yatandan sonra onu vertolyotla Bakıya aparası oldum, orda bir neçə cərrahiyyə əməliyyatından keçdi. Qızlar (bacılarımı deyirəm) da Bakıda olduğundan anam bir müddət tək qaldı Şuşada. Bunu heç cür unuda bilmirəm.

Anam danışır ki, fevralın axır günlərində birdən-birə qarımıza xeyli it gəlmişdi. Deyir, yəqin Malıbəylinin, Xocalının itləriymiş.

Şuşa çıxandan bir neçə il sonra anam boxçasından bir qoz çıxardı - həyətimizin qozuydu. Marağ üçün sındırdıq. Salamət qalmışdı. Hərə-

yə bir tum dənəsi qədər düşdü.

Payızda dərstdən qayıdanda bir dilim çörək götürüb qozun dibinə düşərdim. Qozla boyat çörəyin ayrı ləzzəti var. Qoz ağacının xəzəlini yandıрмаğın da.

Məktəb illəri unudulmazdı. İdmandan zəif olsam da, bir müddət basketbola getmişəm. Hətta məktəblərarası yarışlarda hakimlik də eləmişəm. Bir yol açıq-aşkar üz görüb erməni məktəbini internat uşaqlarına uduzdurdum. Ermənilərin məşqçisi Şmavon özündən çıxmışdı, axırda ona texniki fol verdim (bu isə iki cərimə atışı demək idi). Neçə illər sonra da şəhərdə rastlaşanda mənə tərs-tərs baxırdı.

Sınıf yoldaşlarımla o illəri ikiqat ağrıyla xatırlayırdıq. Hərdən məktəbimizi göstərirlər. Kilsənin böyründəki məktəbdi.

Məscidlər kimi, kilsə də atılmış vəziyyətdəydi, qumarbazları özünə çəkərdi. 1980-ci illərdə Yerevandan gələn ustalar təmir eləyirdilər, hadisələr yarımçıq qoydu.

Biz uşaq olanda danışırdılar ki, erməni-müsəlman müharibələrində bizimkiləri kilsədə edam eləyirmişlər.

Erməni-müsəlman müharibəsi beyinlərdə hə-

mişə gedirdi. Hər halda "Neftçi"- "Ararat" oyunlarında şəhər ikiye bölünərdi. 1981-ci ildə "Neftçi" Yerevanda 6:1 hesabıyla uduzanda məhlə uşağı Karonun başı bizə yandıq verdiyinə görə yarıldı.

"Neftçi" ayrı komandalarla oynayanda ermənilər özlərini elə göstərirdilər ki, guya bizə azarkeşlik edirlər. Elə biz də "Ararat"a oxşar münasibətdəydik - üzdə bir cür, içimizdə ayrı cür.

Ona görə düşmənçilik eləmək çətin olmadı.

Karonun başını qonşumuz İntiqam yarmışdı. Daşı tolazlayanda nə desə yaxşıdı? "6:2!" İntiqam hesab arasındakı fərqi bir şuşalı məzəsiylə azaltmaq istəmişdi.

Şuşa məzələrinin tayı-bərabəri yoxdu.

Rəhmətlik Amil həkim Şuşikəndə - erməni kəndinə - yasa gedir. Babat vurandan sonra - xristianlar yasda içirlər axı - heyranlıqla qəbiristanlığa tamaşa eləyir. Çox abad qəbiristanlıqmış. Deyəsən, kənd sovetinin sədri olub soruşan:

- Hə, həkim, nətəər qəbiristanlıqdı?

Amil həkim başını razılıqla bulayır:

- Qərbə (qəribə - yəni əla!) Amma bir az seyrəkdi...

Yox, tək ermənilərlə məzələnmişdilər.

Bu şəhərdə "Moskviç"inə təkər almaq istəyən nabələd adamı "zapçast" mağazasının müdiri Vaqif "kiosk" Fərmanın (guya "zapçast" da satır), ordan "apteka" Kamranın (guya Fərmanda qurtarıb, Kamranda olar), ordan da dəllək Nadirin üstünə göndərdikləri olub.

Danışır ki, bu Şuşa labirintində bir saatdan çox hərlənən kişini dəllək Nadir ülgücün qabağına salıb qovurmuş. Gör indi dəllək Nadirin dilxor vaxtına düşməsəydi, yazıq füzulili Şuşada nə qədər fırlanacaqmış.

"Cin" Şahin deyilən birisi vardı. Ayaqqabının bir tayını bir qardaşına, o birini o biri qardaşına satıb hərəsindən 100 manat alıb ki, gedirəm o biri tayını da gətirəm. Sən demə, ayaqqabını Şuşa bazarında tanış ağdamlı alverçidən götürübmüş ki, qardaşımın "razmeridi", xoşuna gəlsə, pulunu axşama çatdıracam. Ayağının ölçüsü eyni olan qardaşlardan üst-üstə 200 manat almağı bir yana, ağdamlının pulunu da vermir.

Cəriməni qardaşlardan biri - Xanoğlan çəkir. Yaxşı ki, heç olmasa "Cin" Şahin ayaqqabının o biri tayını da doğma qardaşına - Baloğlana satıb-mış...

Qohumum Kərəm danışır ki, qaçqınçılıq vaxtı Sankt-Peterburqda təsadüfən bir qadınla

tanış oldum. Demə, qadın nə vaxtsa Şuşa sanatoriyasında dincəlibmiş. Deyir, qaqa, məndən nə soruşsa yaxşıdı:

- Okolo bazara odin çyort limonad prodayet, yeço znayeş?

- Şaxin?

- Da, da, Şaxin! Ya ves soyuz obyездila, tolko on mne limonad za 50 kopeyek podsunul.

Söhbət həmin "Cin" Şahindən gedir.

Qar yağanda qorxa-qorxa yeriyrəm. Öz-özümə düşünürəm ki, mən o Şuşa qarında nə cür yeriirdim axı?..

Oğlumu dərsə aparanda deyirəm, bəs mən birinci sinifdən məktəbə tək gedib-gəlmişəm, qar da dizdən olurdu.

Uşaq qayıdır ki:

- Ata, bəs maşın yolunu nətəər keçirdin?

İndinin şuşalı uşaqlarının təsəvvüründə yol Bakının yolları kimidi axı.

Belə-belə Qarabağ söhbətləri var.

Bu həftə Qarabağ hadisələrinin 18 ili tamam oldu. Balaların çiyinə də yük düşəcək...

17 fevral 2006

ADAMLAR

("Qarabağ söhbətləri")

Qarabağ məndən ötrü daha çox adamlardan ibarət idi, dağ-dərə, çay-bulaq nə qədər əziz olsa da. Onlar da unudulmazdı - nəinki Aşağı Daşaltı, Qayçı göl, Uzun göl, Müsruf gölü, Qotur bulaq, Şor bulaq, Xəlfəli çayı, Cıdır düzü, Salehin çayxanası, Qobu Xəlilin oğlu "Çompu"nun çayxanası, həyatimizdəki yasəmən, armud ağacı... heç xoruzumuzun pipiyi də yaddan çıxmayıb. Amma torpaq hər şeydən öncə adamlarıyla vətəndi.

Adamlar, adamlar, adamlar. Nə qədər idi onlar - hər biri Qarabağın, Şuşanın zərrəsi adamlar.

Babam dərzisi Əyyubun elnən bir adı vardı. 19-cu əsrin sonlarında doğulmuşdu. Nə qədər qan-qada gördüyünü ağlım kəsəndə bildim - iki erməni-müsəlman qırğını, rus işğalı, 37-ci il, 41-45 müharibəsi... Bu cür bələlərdən keçə-keçə babam üzündə necə də nur, urvat saxlaya bilmişdi. Qat-qat asan sınaqlar zamanında, üzündən zəhrimar tökülən adamların zamanında buna heyran qalırım.

Müharibə vaxtı bütün gecəni cəbhə üçün əlcək, corab, kürk toxuyarmış. Dərzi maşınına (taleyin işinə bax, alman istehsalı olan "Zinger" maşını!) sehrlı alət kimi baxardım - sovetin faşistlərə qalib gəlməyində babamın da əməyi olmuşdu. Cəbhə öz yerində, o ağır illərdə balalarını çörəyə möhtac qoymamışdı, kimsəyə qəddini əyməmişdi. Dünyanın düzələn vaxtında isə tək oğlu, atam Sabir gen-bol cavanlıq eləyib ona çox əziyyət vermişdi - dilə gəlməmişdi. Hər ağrını içində çəkib dərdi çöhrəsinə yaxın buraxmamış, kimsəyə səsini ucaltmamışdı.

6 yaşına bu nurlu-bərəkətli kişinin əlindən tutub çıxdım. Mənə "semiçka" halvası alar, "Paqorod"da (şəhərarası avtobusa belə deyərdik) gəzdirərdi. Aşağı məhlə uşağı Familin qışda arabamı əlimdən alıb qaçdığı yadımda qalıb. O arabanı babamla bir gedib geri aldıq. Sonra aralıqdakı dikə qalxıb arabaya oturdu, sürüşə-sürüşə gəlib düz yanımda dayandı.

Bir yol bağçanın pəncərəsindən arxamca xalamın gəldiyini görəndə keçirdiyim hisslər də yadımdadı. Babam onda xəstə yatırdı. Pəncərədən baxanda arxamca anamın yox, xalamın gəldiyini görəndə uşaq ürəyimə damdı ki, babam ölüb.

Dərzi Əyyub Qarabağ adamıydı.

Atamı babamın ölümündən 19 il sonra itirdim. Tək Şuşada yox, tək Qarabağda da yox,

Azərbaycanın çox yerində onu Kəllə Sabir kimi tanıyırdılar - həm ağılına-savadına görə, həm də cavanlıqda vurub-tutan olduğuna görə.

Tələbə vaxtı “Beşmərtəbə”nin yanındakı dərzişaxanaya girməyim yadıma gəlir. Atama kepka sifariş eləməyə getmişdim. Papaqçıyla söhbətin qısa olacağını düşünürdüm - ölçüsünü, parçasını, vaxtını deyib çıxacaqdım. Amma dərzi söhbəti uzatdı:

- Nətəər adamdı, cavandı, yaşlıdı?

- Altmışa yaxın yaşı var, bir ağsaqqalvari kepka...

- İndiyəcən papaq tikmişəm ona?

- Nə bilim vallah, rayonda olan adamdı, Şuşada.

- Şuşada?

- Sabir. Bəlkə cavanlıqda sizə kepka tikdirmiş olar.

- Hansı Sabir?.. Ə, birdən Kəllə Sabir olar ey?!

- Hə... Oğluyam.

Bayaqdan bəri iynə-sapla əlləşə-əlləşə Şəki ləhcəsinin şirin yerinə salan dərzi əlindəki hər şeyi stolun üstünə atıb üstümə yeridi, boynumu qucaqladı və yan otaqdakı dərziyə tərəf:

- Ə, Kəllə Sabirin oğlu gəlib - dedi.

Əvvəllər də bir yerdə tanışlıq verəndə belə isti münasibət görmüşdüm. Amma bu iki dərzi mənə lap başqa planetdən gələn adam kimi baxırdılar. Şəkili heç özünə yer tapa bilmirdi:

- Ə, mən ölüm, sən də dədən kimisən?

Nəyə işarə elədiyini başa düşürəm:

- Yox, əşi, mən fağıram...

- Vay, vay, ə, Sabir dərrixananın qabağında dayananda bir adam bura üzükə bilmirdi... Yox, ə, mən Sabirə elə-belə kepka tikə bilmərəm. Maa vaxt ver.

Bir həftə, bəlkə də on gün sonra sifarişin dalınca gedəndə anadan əmdiyim burnumdan gəldi. Yox, kepkeya söz ola bilməzdi, amma kişi pul götürmək istəmirdi, süpürləşə-süpürləşə, bir zülümnən axır pulu stolun üstünə atıb qaçdım.

Atamın möhkəm cavanlığının olduğunu mən qonum-qonşudan eşitmişdim, özü belə şeyləri dilə gətirməzdi. Biz gözümüzü açıb onu sayılıb-seçilən dil-ədəbiyyat müəllimi görmüşdük. Amma hərdən özü də ucundan-qulağından danışırdı. O da yeri gələndə. İndi danışacağı əhvalatdakı kimi...

12-13 yaşım olardı. Atamın yaxın dostu, şair Tofiq Bayram bizə gəlmişdi. Köhnə bir "Zaporojets"i vardı rəhmətliyin. Mən də maşın xəstəsi, bu "Zapı"nın içində saatlarla qurdalanmaqdan, rol fırlamaqdan, siqnal verməkdən doymazdım. Axırda mənim əlimdən aparıb yuxarı məhlədə, "JEK"in qabağında saxladı maşını. Evimiz üzü enişəydi, rəhmətlik ehtiyat eləyirdi ki, birdən mən qurdalayanda yellənər, xatası çıxar.

Amma maşın məni maqnit kimi çəkirdi. İki gün səbir eləyəndən sonra özümü verdim yu-

xarı məhləyə. Bir məftil tapıb nəfəslük tərəfdən girişdim ki, qapını açım. Qəfildən kimsə qolumdan tutdu:

- Nağayırısan, ara, burda, düdük?

Bu məhlədə yaşayan erməni Borikiydi.

- Qolumu burax, qohumumuzun maşınıdı.

- Qohumunuzun maşınıdı? Bəs açarı hanı, məftil salırsan?! Bəlkə elə sənsən ə, mənim maşınımı apararı?

Demə, iki gün qabaq Borikin "Qaz-21"ni elə burdaca yarıblar, güman eləyirmiş ki, oğrunu tapıb.

Erməniyə sübüt eləyə bilmədim ki, qohumumuzun maşınıdı. Hətta milisə aparmaq istəyirdi, axır dedi səni aparacam evinizə, sübüt elə ki, qohumunuzun maşınıdı.

Borikin qolumu mənəgənə kimi sıxan barmaqları qapımıza çataçatda boşaldı:

- Səbirin oğlusan, ara?

Bayaqdan bu mənim qolumdan yapışmışdı, indi mən onu evimizə sarı sürüməyə çalışıram. Hirsimdən də ağlamaq tutub:

- Gəl də, köpöyoğlu, hara gedirsən?

Borik, atam yaşda bu adam ildirim sürətiylə üzüyuxarı götürüldü.

Borikin gözünü atam cavanlıqda qırıbmış. Çiskindən-dumandan göz-gözü görməyən bir gecə evə gəlirmiş. Erməni kilsəsi tərəfdə qəfil-

dən bu Borik çıxıb qarşısına: "Öz-özümə dedim gecənin bir aləmində, it havasında bu yəqin kilsədən qumar üstündən durub. Özü kimi beş-altı şarlattanla ora dadandığını eşitmişdim. Gecənin bir aləmi, şəhərdə bayquş ulayır, tutdum bunun xirtdəyindən".

Borik and-aman eləyir ki, qohumlarıgildən gəlir. Amma bir şapalaqdan sonra boynuna alır: "Udan adama oxşayırdı. Son qəpiyinə qə-dər hər şeyi əlindən alıb dalına da bir təpik vur-dum ki, bir də səni Allahın evində qumar oynayan görməyim".

Allahın evində qumar oynayan Borik sonralar həmişə atama deyirmiş ki, həmin gecə sənin əlindən salamat qurtarmağım Allahdan oldu...

Kəllə Sabir Qarabağ adamıydı.

Tofiq Bayramın adını çəkdim. Atamla Bakıda bir oxumuşdular. Bizə çox gələrdi, yayda da, qışda da. Qarabağın, Şuşanın dəlisiydi, bakılıydı, amma elə Qarabağ adamıydı.

Bir yol Stepanakert teatrının yubileyinə gəlibmiş. Deyir, mənə də estona, gürcüyə, rusa söz verən kimi söz verdilər:

- Slovo predstavlyayetsya naşemu dorozhmu qostyu iz Baku...

Tofiq Bayramın "Ya ne qost, a xozyayin etoy zemli" sözləriylə başlayan o çıxışı iclasda necə pərtlik yaradırsa, yemək-içmək vaxtı ermənilər

onu zəhərləyirlər: "Gecə mehmanxanada gördüm ölürəm. Tez həkim çağırıdılar".

Amma həkimdən qabaq Tofiq Bayramın alovlu çıxışından xəbər tutan dostu, ağdamlı bir vəzifə adamı özünü yetirir: "Yubileydə Ağdamın nümayəndələri də vardı, gedib danışmışlar. Bu da erməni xislətinə bələd olduğundan gecəynən mənə Stepanakertdən çıxarmağa tələsib. Düz vaxtında gəlib çatmışdı. Mənə maşına basıb Ağdama qaçırdı, qoymadı erməni həkim iynə vursun".

Təəssüf ki, mən o ağdamlı vəzifə adamının kimliyini unutmuşam. Hər kimiymişsə, çox tədbirli adammış. Qarabağ adamıymış.

Tofiq Bayram da elə Qarabağ adamıydı.

21 fevral 2006

NİYYƏT

(*"Qarabağ söhbətləri"*)

"Qaqa, elə bil ki, mən "rojdeniya" mı Şamaxıda eliyəjəm, ürəyi istəyən ora gəlsin..." - mayın əvvəlində İslam "kruq"da belə demişdi. "Elə bil ki" İslamın dilində çoxdan bitib (adamı "Qaqa, elə bil ki, xoş gəldin" deyib qarşılaya bilər), onun sözünün qüvvətini azaltmır ki, artırır - ad gününü Şamaxıda keçirəcəyini demişdisə, deməli, məclis orda da olacaqdı.

Ad günü şənbəyə düşürdü, lap rahatlıq olsun deyə bazara saxladıq. Mayın 15-i beş sinif yoldaşı yola çıxdıq. Məclis yiyəsi bir gün qabaqdan ordaydı.

İslam bizimlə səkkiz il oxuyandan sonra ticarətin dalınca gedib. İndi də bu işlə məşğuldu - Yeni Yasamalda bir dükan qaralayıb çax-çux eləyir.

Bir müddət əvvəl qardaşı Məsarif Bakıdan bezib Şamaxının Avaxıl kəndinə köçmüşdü, orda ev tikdirirdi. Ad gününü Şirvan elində keçir-

mək ideyası da burdan yaranmışdı. "Orda yaxşı qardaşlar var" - bu sözü də İslam demişdi. "Qardaşlar" - yəni Məsarifin şamaxılı dostları. Deməli, əslində Məsariflə dostlarının qonağı olacaqdıq.

Hələ yoldaykən hər ağacın, hər kolun boyuna sevinən beş uşaqılıq dostunun xəyalları Şuşa tərəfə uçur.

- Səkili bulağa getdiyimiz yadındadı, qaqa? - Elxan soruşur (necə həvəslə soruşursa guya indiyəcən bu Səkili bulaq söhbətini eləməyibmiş):

- Hə, yeddidə oxuyanda - bu illər ərzində neçənci dəfədi eyni suala eyni cavabı verirəm.

- Bir heylə əti paltar kimi yuyub dadını qacırdınız, zay oldu getdi...

Xəlfəliyə, Səkili bulağın üstünə qızlı-oğlanlı getmişdik, sinfimizin yarından çoxu. Əti yumaq, deyəsən, qızlardan hansınınsa təklifiydi, amma bu işdə mən də can-dildən iştirak eləmişdim.

Həmin günü, daha çox da sinif otağımızdakı yır-yığışı xatırlayıram. Burnumun ucu göynəyir:

- Oqtay, yadındadı gedən ayağı, sinifdə bir qab dovğanı qaşığızsız-zadsız yeyib sonra boşqabın dibini nətəər yaladın?

- Vəhşi kimi. Dovğanı Rəsmiyyə gətirmişdi. Bəh-bəh-bəh-bəh...

- Elxan, ağacların arasından əlində balta çıxdın e, Çınqaçuk kimi - yenə mənəm.

- Ə, bilirsən o meşələrdə nə qədər əzgil, zoğal, böyürtkən yığmışam, mala getmişəm? Sən bilməzsən, sizin məhlə Daşaltına gedərdi, Xəlfəli zonası sizin səmtiniz deyildi.

Elxan Xəlfəli tərəfə mehr salan Çöl Qala məhləsinin uşağı olmaqla bahəm əslən o kənddəndi. Bizim məhlənin səmti isə Aşağı Daşaltı tərəfiydi, ora gedən yolların - Eşşək yolunun, Pişik yolunun, İki Gözün hər qarışını əzbər bilirdik.

Səmtimiz Şirvan elinə tərəfdi. Bayaقدan gözü yol çəkən Səbuhi qəfil Sulduza deyir ki, gərək dədəni də götürəydik:

- İki maşınla çıxardıq, eyni açılardı kişinin.

- Səhər-səhər bir söz tulladım, amma hara gedir... O Nadir qalmayıb.

Sulduz ana tərəfdən Xəlfəli kəndinə bağlıdı. Atası Nadir həkim də, anası Güllər müəllimə də ayaqlarını ordan çəkməzdilər. İndi Bakının beton divarları arasında günləri necə xoş keçsin? Özü də Nadir dayı kimi yeyib-içməyi, gəzib-dolanmağı sevən bir kişinin. Axır vaxtlar davadərman atırdı, Sulduz da elə bunu nəzərdə tuturdu: "O Nadir qalmayıb".

Şamaxını adlayıb Pirqulu tərəfə qalxırıq. Yaşılığın gözümə təpə-təpə tələbə vaxtı Qubaya,

Qəcrəş meşəsinə getdiyimizi xatırlayıram - 1987-ci ilin mayını.

Kəndə çatan kimi uşaqlar, xüsusən də qrupumuzun bakılı qızları hayıl-mayıl olub uşaq kimi ora-bura qaçırdılar. Mən də otluqda dir-səklənib səhər Bakıda aldığı qəzetləri vərəqləyirdim. Şəhər uşağı Laləydi məni lağa qoyan:

- Ay bədbəxt, burda qəzet oxuyarlar?! Bir bu həyata bax də!..

- Sənin buna ehtiyacın daha çoxdu, mən gözümü açandan dünyanı belə görmüşəm.

Qəcrəş bir şuşalını, özü də Şuşası özündə olan şuşalını tərpedəmi bilərdi?

İndi şəhərin xarabasında bir balaca ağac kölgəsini də qənimət bilirik.

- Bay, sizə qurban olum! - kəndin üstündəki yeməxananın qarşısında Məsarif bizi bu sözlərlə qarşıladı, İslam özü kəndə enmişdi.

Məsarif bizdən bir on yaş böyükdü. Bir müddət Rusiyada yaşamış, dava düşəndə Şuşaya qayıtmışdı. Şuşalılar onu "doxtur" (deyəsən, elə Rusiyada diş texnikliyini öyrənmişdi), ya da "Masıx" çağırarlar.

- Qaqa, Bakıda tıncıxıram, bizim yerimiz elə ağacdı, güldü, dumandı, yağışdı, qardı. Ev tiki-

rəm, göstərəcəm sizə - bunu çay süfrəsinə oturur-oturmaz dedi.

Həmin gün Məsarif təzə yurdu Avaxıldan olan dostlarıyla birgə ayağımızı yerə dəyməyə qoymadı. Arada kəndə düşüb Məsarifin ev yerinə də baxdıq. Hələ təzə başlamışdı, amma Məsarifin dediyinə görə iş ləngiməyəcəkdi:

- İyulun axırı, avqustun əvvəli hazırdı, Allah qoysa, onda da gələrsiz. Bura sizə qurbandı... Gün o gün olsun Şuşada tikək, qaqa!

Məsarif Şuşanı çox istəyən adamdı. Şəhərin ən ağır günlərində bacardığını eləmişdi. Heç yadımdan çıxmaz, 1991-ci ilin avqustunda Xankəndi-Şuşa yolunda iki qardaşı girov götürmüşdülər - Məzahirlə Rəcəbi. 50 min rublu boynuna qoyandan sonra Rəcəbi buraxmışdılar ki, gedib pulu gətirməsən, qardaşını öldürəcəyik. Çox az da vaxt vermişdilər. Bunlar da kasıb adamlar. Şəhər camaatının bir neçə saatın içində düzəltdiyi pulu aparmaq kimi ağır işi (ermənilər qəti şərt qoymuşdular ki, gələn adam tək və silahsız olmalıdı) Məsarif boynuna çəkmiş, gecənin qaranlığında ermənilərin dediyi yerə - Xankəndinin qulağının dibinə maşın sürməkdən qoxmamışdı. Salamətliqla bitən bu hadisə haq-

da mən "Azadlıq"a yazı da vermişdim və Məsərif şəhərdə mənə tutub "Qaqa, mən nağayrımışam ki, qəzetdə işıqlandırmısan?" soruşmuşdu...

Avaxılda qaş qaralana kimi qaldıq. At sürən kim, gül-çiçəyin canına daraşan kim. Qayıdanbaş yolda ağ yasəməndən ötrü bir qarıya minnətçi düşməyimiz də yadıma gəlir, neçə ildə ağ yasəmən görmürdük.

Tək yasəmən yox, nərgiz gülü də, bənövşə də, lalə də bizim zəif yerimizdi. Xarı bülbülə isə lap ayrı münasibət var. Şuşalıya desən ki, xarı bülbül başqa dağ rayonlarında da bitir, o dəqiqə adamın üzünə qayıdacaq:

- Bizdəki peyvənddi, qaqa!..

Avaxıdan qayıdan günün səhərisi Bakıda möhkəm yağış tökdü. Elxana zəng vurdum ki, gör indi Avaxılda nə aləm var.

- Ə, Şuşanı denən, e, Şuşanı - səsi boğuldu...

Çoxdan belə olmamışdım, bağrım çatlayırdı. Yeni Yasamalda, İslamın dükanında görüşdük. Elxan da havalanmışdı.

Birinci sinifə gedəndə 36 uşaq olmuşuq. Elxan jurnal üzrə siyahını əzbər deyir:

- Abbasova Mələhət, Abdullayev Bəxtiyar, Babışov İslam, Baxşəliyev Yadigar, Binnətova Xanım...

- Dayan, qoy yazım, lap dəqiq siyahı tutaq.

Həmin gün biz Zərnigarın familiyasını yadırmızı sala bilmədik. Üstəlik, kimisə tamam unutmuşduq, siyahımızda 35 nəfər vardı. Elxanın dediyinə görə, qızlardan kimsə yaddan çıxıb...

Zərnigarın familiyasını mən səhərisi günü dayanacaqda marşrut gözləyəndə tapdım. Dərhal Elxanı yığıb salamsız-kələmsiz:

- Qaqa, Zərnigarın familiyasını tapdım - dedim.

- Orucova...

O da tapıbmiş.

Amma yaddan çıxan qızın kimliyini o da mənim tək hələ fikirləşirdi. İşə çatanda, pilləkənləri qalxa-qalxa dünəndən bəri çəkdiyim əziyyət bəhrəsini verdi, təzədən telefona əl atdım:

- Hümbətova Səadət!

- Hə, sən öl. Nətəər yaddan çıxıb, ə...

Bir neçə saatlığa Bakının səs-küyündən ayrılıb dağ görmək, duman görmək, ağac görmək bizi beləcə dəli eləmişdi.

Avaxıl səfərindən heç iki həftə ötməmişdi. İşdəydim. İki dəqiqəliyə aşağı düşüb qayıdan-

da telefonuma iki zəng gəldiyini gördüm, hər ikisi də sinif yoldaşlarımdan - Elxandan və Səbuhidən. Hələ gündüz saat 12 olmamışdı, özü də iş günü, bu vaxt sənə "Dur gəl, bir xəngəl yeyək" deməzlər. "Xeyir olsun, balam" fikirləşməyə macal da tapmadım, Nazimdən zəng gəldi - o da sinif yoldaşımdı.

Nadir dayı rəhmətə getmişdi. Sulduzun atası. Yatıb durmamışdı. Avaxıla gedəndə niyə onu özümüzə götürmədik axı?.. Səbuhi demiş, eyni açılardı kişinin...

Daha bir şuşalını bu dünyadan eyni açılmamış yola salıb yenə yas mağarında lövbər saldıq. Şuşa çıxandan sonra bizim bir-birimizi ən çox gördüyümüz yer elə yas mağarlarıdır.

Nadir dayının yas yerində də çoxdan görüşmədiyimiz adamlarla hal-əhval tutmaq imkanı oldu. Hətta neçə ildi xəbər-ətərini almadığımız sinif yoldaşımız İlham Tərtərdən gəlib çıxmışdı. Sulduzgilnən dədə-baba qonşusu olan Elbrusla görüşü isə heç unutmaq mümkün deyil.

Bizdən bir sinif yuxarı oxumuşdu, çox baməzə, əsl şuşalı damarı olan oğlandı. Şuşadan sonra "Çanaqqala" restoranında işləyirdi, axır vaxtlar isə gözə dəymirdi, nədənsə xəstələnmiş, üz-gözünün tükü tökülmüşdü. Deyilənə görə, bunda həkimlərin günahı olmuşdu - müalicə

eləyəndə hədsiz kimyəvi preparatla orqanizmi-
ni korlamışdılar. Özü bunu çox dərd eləməirdi,
gəlib qarşımda oturan kimi gülə-gülə:

- Qaqa, imicimi dəyişirəm - dedi.

Çoxdan görüşmədiyimizdən, yalan olmasın,
iki-üç saat üzbəüz oturduq, Şuşadan o qədlər
məzəli əhvalat danışdı ki, hərdən yasda otur-
duğumuzu yaddan çıxarıb gözümüz yaşarana
kimi uğunub gedirdik.

Elbrusun öz nənəsinin yasında - söhbət Şu-
şadan gedir - bizi nə cür güldürüb məclisdə bi-
hörmət eləməyini də yada saldıq.

Şuşalılar yasda da zarafatdan qalmazlar, nə
ürəkdən gülə bilirsən, nə ciddi oturmaq olur.

Nadir dayının yeddisi çıxandan iki gün son-
ra Elxandan zəng gəldi. Kompüterin qabağında
quruyub qaldım:

- Ə, nə vaxt, niyə?..

- Nə bilim, qaqa, səhər tezdən balkona çı-
xanda baxdım həyəətə mağar tökürlər. Dedim,
yenə kimə nooldu, görən? Düşüb gördüm
"Eban"ın mağarını...

Elbrusu deyirdi - üçcə gün əvvəl Nadir dayı-
nın yas mağarında qabaq-qənşər oturduğumuz
Elbrusu. Cavanca oğlan...

Yeni Yasamalda, "Eban"ın yas mağarında mən heç kimi zarafat eləyən görmədim. Zarafatdan keçmişdi...

Avaxıl beynimizdən çıxmırdı, xeyirdə də, şərdə də söhbət ömrə-günə yazdığımız o səfərdəniydi. Havalar qızdıqca lap beynimizin qurdu tərpanirdi. İslam da ki, hər vaxt hazırıdı:

- Qaqa, bir maşın məndə, indi oranın ayrı ləzzəti var. "Masıx" da evi qurtarıb...

Hələ yerin içindəydim telefon zəng çalanda. Divardakı saata baxdım: səhər doqquzun yarısıydı. Əl telefonun ekranında da "Yefi". Elxana uşaqlıqda qoyduğumuz ləqəbdı. Yeni Yasamaldakı hüsr yerlərini mənə sinif yoldaşımız İlyas (Milli Qəhrəman Ramiz Qəmbərovun qardaşı İlyas, qardaşımız İlyas!) xəbər verərdi, indi bu işi Elxanla İslamın boynuna qoymuşam - İlyas öləndən sonra. Amma bu səhərin səhər vaxtı mən özümü inandırmaq istədim ki, Elxan başqa iş görə zəng vurur. Yaşıl düyməni qorxa-qorxa basdım. Elxan elə bil quyunun dibindən danışır:

- Qaqa, loxəbər olmasın... "Doxtur" rəhmətə gedib, "Masıx"...

Bizim Avaxıl səfərimizdən üç ay bir gün keçirdi...

Məsarif təzə yurdunda, tikib qurtardıği evdə rahatlanmamış qəfil canını tapşırmışdı. Qardaşları onu Avaxıl camaatının əlindən birtəhər alıb gətirmişdilər, deyirmişlər ki, hara aparırsınız, o bizim balamızı, qoy kənddə dəfn eləyək...

O nə şuşalıdı ki, düşdüyü yurdun balası olmaya, qaqa!..

Bizə niyyət düşmür də, düşmür! İslamın ad günündən sonra Avaxıl deyib durmuşduq, İlyasın müsibəti dərs olmamışdı bizə. Onda da (2004-cü ildə) elə oturub niyyət eləyirdik ki, bir şəhərdən qırağa çıxaq, öldük Bakıda. Axırda bir qərara gəlmişdik: sentyabrın 5-i İsmayılı tərəfə gedirik. İlyasın "Ford"unda.

Sentyabrın 5-də biz... Xırdalan qəbiristanlığına gedəsi olmuşduq - İlyası dəfn eləməyə.

Yazıq Məsarif də niyyət eləmişdi: "Gün o gün olsun Şuşada tikək, qaqa!"

Niyət eləməmək də olmur axı! Yayda da, qışda da gözümüz ekranda Şuşada havanın nə-tər keçdiyini axtarır.

- Ə, 24 dərəcədən yuxarı qalxmır e, Şuşada hava - Elxan yayda elə hey ürəyimizi üzür.

Qardaş yarasından təzə-təzə toxtamış kimi görünən İslam da o gün deyir:

- Qaqa, elə bil ki, qardaşın evi ordadı, nə vaxt ürəyiniz istəsə...

Qıraqdan baxana asan gəlir belə-belə Qarabağ söhbətləri...

27 fevral 2006

BİZİM SINIF

(*"Qarabağ söhbətləri"*)

Orta məktəbdə "s" sinfi olmuşuq ("es" yox, "se" - ürəyimiz istəyən kimi səslənsin deyə söhbət boyunca elə bu cür də deyək: "se"). Bizimlə paralel iki sinif də vardı - "a" və "b". Qaydaya görə, 9-cu sinifdən başlayaraq üç paralel sinifdən ikisi qalırdı. Məcburi tədbiriydi - bəzi uşaqlar 8-ci sinifdən sonra peşə məktəbinə, texnikuma daxil olurdu deyə şagird azalırdı. Bu adi prosedurun bizimçün ən qorxulu tərəfi ondan ibarətiydi ki, həmişə "se" siniflərini ikiye bölüb "a" və "b" arasında paylaşırdılar. 8 il qaynayıb-qarışandan sonra bir-birimizdən ayrı düşməyi ağılımıza da sığışdırmır və 9-cu sinfə gedəcəyimiz günü - 1981-ci ilin sentyabrını əsə-əsə gözləyirdik.

Sentyabrın 1-də möcüzə baş verdiyini bildik. Məktəbin tarixində ilk dəfə olaraq "se"ni bölməmişdilər - bizim sinfimiz əvvəlkitək qalmışdı, yalnız adımızı dəyişmişdilər - "a" olmuşduq. Əvvəlki "a"nı isə "b"yə birləşdirmişdilər. Xoşbəxtlik!

Qaydalardan qıraq çıxılması səbəbsiz deyildi. Bizim sinifdə yaxşı oxuyanlar çoxuydu və təbii ki, 8-dən sonra çox az uşaq itirmişdik, peşə öyrənməyə və musiqi məktəbində oxumağa gedən bir neçə nəfəri çıxmaqla hamı yerində idi. O biri iki sinif isə yarılanmışdı.

Başqa bir səbəb də vardı - düz beş il sinif rəhbərimiz olmuş Vəsilə müəllimə "se"ni bütöv saxlamaq üçün dirəşmişdi. O, cavanlığına rəğmən məktəbin ən şərə-şur uşaqlarının yığışdığı sinfin öhdəsindən gəlirdi. Görünür, məktəb rəhbərliyini sinif bölünəcəyi halda "se" uşaqlarının nəzarətdən çıxacağına inandıra bilmişdi.

Yox, Vəsilə müəllimə əzazil qadın deyildi. Burda başqa sirr vardı. O bizi 4-cü sinifdə doğma bacısından - ibtidai sinif müəlliməmiz Ofeliya müəllimədən (yeri behişt olsun, bu qaçqınlıqda dünyadan köçdü) təhvil almışdı. Ən dələduz uşaq da bizə analıq eləmiş Ofeliya müəlliməni gözünün üstündə saxlayırdı, onun bacısını incitməkmi olardı?

Bəli, "se"ni bölməmişdilər, biz yenə bir sinifdə oxuyacaqdıq. Amma...

Amma məktəb rəhbərliyi bütün bu yaxşılığın əvəzində bizi sevimli ədəbiyyat müəlliməmiz Səriyyə müəllimədən (torpağı yumşaq ol-

sun, Şuşada cavan rəhmətə getdi) ayırmışdı. 4-cü sinifdən "se"yə dil-ədəbiyyatı məhz o demişdi - dili də, ədəbiyyatı da gözəl bilən, ən zəif uşağa da "iki" yazmağa ürəyi gəlməyib ona da nəsə öyrədən gözəl müəllimə. İndi onu başqa müəlliməylə əvəzləmişdilər. Buna isə nə biz razıydıq, nə də tanımadığı, necə deyərlər, başqa əldən çıxmış uşaqlara - o biri sinifə dərs deməyə göndərilmiş Səriyyə müəllimə.

Bölgü aparılanda Səriyyə müəllimənin etirazlarını qəbul eləməmişdilər. Neçə gün də biz minnətçi düşdük, direktora, müavininə yalvardıq ki, Səriyyə müəlliməni bizim sinfə qaytarsınlar. Razılaşmadılar. Belədə təzyiqlə əl atdıq - çoxumuz nümayişkarənə şəkildə ədəbiyyat dərslərinə girməkdən imtina elədik.

Bir gün, beş gün, on gün - axırda direktor məcbur olub... yox-yox, Səriyyə müəlliməni bizə qaytarmadı, ədəbiyyat dərslərini boykot eləməyin cəzası kimi siniflərin yeni bölgüsünü apardı! "Se"ni bölməmək qərarı ləğv edildi! Ədəbiyyat müəlliməsinə görə qiyamda fəal iştirak edən uşaqları (bəndəniz başda olmaqla) "b"yə - Səriyyə müəllimə dərs deyən sinfə köçürdülər. Qalan yarımızı keçmiş "a"ya qatdılar. Müəllimələrin yerini dəyişmək əvəzinə bizi bir-birimizdən ayırdılar.

Az keçməyəcək, məktəb rəhbərliyi bizə qarşı bu ədalətsizliyin ağrısını çəkəcəkdi. Dəcəl və

dikbaş "se"ni "a" və "b"nin içində əritmək istəyən rəhbərlik adları "a" və "b" olan iki "se" ilə üz-üzə qalacaq, amma bu sonra olacaq, sonra...

Üzüntümüzü indinin özündə də sözlə ifadə eləməyə çətinlik çəkirəm. Zəng çölə vurulanda dərhal bir yerə yığışırdıq, içəri vurulanda isə başqa-başqa siniflərə gedirdik - bundan ağır nə ola bilərdi!

"Se" ayrı "se" idi! Məktəbin ən yaxşı oxuyan və ən dəcəl sinfi!

Şərəf löhvəsindəki şəkillər bizim. Komsomol proyektorundakı karikaturalar da bizim.

Məktəbə yoxlama gəlib, açıq dərsdə oturacaq - bizim sinif. Məktəbdə şüşə qırılıb - bizim sinif.

Məktəbdə idman yarışı, birinci yer - bizim sinif. Məktəbdə dava - dava salan da, döyən də bizim sinif.

Dərsə davamiyyət - bizim sinif. Siniflə dərslərdən qaçmaq - bizim sinif.

Hər yerdə, hər işdə "se".

Bizim sinfin oğlanları hər sinifdən qız istəyə bilər, ancaq heç kim bizim sinifdən qız istəyə bilməz - belə bir sinif.

Neçə vaxt özümə gələ bilmədim. Çünki Səriyyə müəlliməyə görə səs-küyün əsas təşkilatçısı mən olmuşdum. Rəhmətliyin xətrini çox is-

təyirdim. Ancaq bilsəydim ki, bu işin axırı sinfimizin bölünməsiylə bitə bilər, ömür boyu heç bir etiraza qol qoymazdım. Həm uşaqlara görə, həm də sinif rəhbərimiz Vəsilə müəlliməyə görə (o indi yalnız bizim yarımızın - "a" sinfinə düşmüş tərəfin himayəçisi olacaqdı) başımı aşağı salıb dərşimi oxuyardım.

O biri siniflərdə ("a"da və "b"də) oxumuş uşaqlarla bizim münasibətlərdə elə bir problem olmamışdı, əksinə, bəziləriylə dostluq edirdik. Ancaq təzə sinifdə ilk təmas qalmaqla başladı. Mənimlə "b"yə keçən uşaqların ən ərköyünü Sulduz elə birinci gün bütün sinfin gözünün qabağında heç nədən (deyərsən, yer üstündə) təzə sinif yoldaşımız Bəxtiyara (bizim "Bakan" ləqəbli öz Bəxtiyarımız da vardı - o, "a"ya qarışanlar arasında idi) şillə vurdu. 8 il onunla oxumuş qızların qarşısında vurulan Bəxtiyar səsinə də çıxara bilmədi. Hətta "b" sinfinin şefi kimi tanınan, əvvəldən xətrini çox istədiyimiz Cavid də (gözəl oğlanıydı, heyif, bu dünyadan çox cavan getdi), sadəcə, aranı sakitləşdirməklə kifayətləndi. Günah Sulduzda olmuşdu, ancaq yanlış da bir naxışdı - həmin hadisə "b" sinfinin indən belə "se" qaydaları ilə yaşayacağına ilk və son işarə oldu, 10 illiyi bitirənəcən daha heç kimə "yerini göstərmək" lazım gəlmədi.

O biri sinifdə, mən bilən, elə bir "çepe"nin baş verməsinə ehtiyac qalmamışdı - səssiz-sə-mirsiz "se"nin üstünlüyünü qəbul eləmişdilər.

Təzə siniflər bizim dostların sayını artırdı - İlyas, İlham, Səbuhi (əvvəldən də bir Səbuhimiz vardı)...

Allah İlyasa rəhmət eləsin, bizim kisəməzdən getdi. Əvvəldən axıradək "a"da oxusa da, "se" uşaqlarına necə qaynayıb-qarışdısa, biz onu elə köhnə sinif yoldaşı kimi qəbul eləyirdik. Milli Qəhrəman Ramiz Qəmbərovun qardaşıydı. Onu elə familiasıyla çağırırdıq - Qəmbərov!

Niyə bizi belə erkən tərək elədin, Qəmbərov?..

64

İlham qaçqıncılıqda itib-batdı, Tərtərdən hər-dən gəlir. Məktəbdə çox duzlu yoldaşlığı vardı.

Səbuhi də bizim istədiyimiz adamdı.

Başqa uşaqları - Teymuru ("Temka" həm də mənim qohumumdu), Fəxrini, Nizamini, bayaq adını çəkdiyim rəhmətlik Cavidə də ehtiramla xatırlayırıq. Bir yerdə az oxusaq da, onları yarımçıq sinif yoldaşı saymırıq.

Ancaq "se"nin, "se" uşaqlarının ayrı yeri var. İlyas rəhmətlik bizə "se" şovinistləri deyirdi...

Şovinstlik eləməmək olmur!

Nə yaxşı mən o vaxt başqa məktəbə getməmişəm, Allah!

Təsəvvürünüzə gətirin, bizim evdə hamı ən azı beş-altı il anamın işlədiyi internat məktəbində oxuyub - bir məndən başqa. Əgər anamın yanında olum deyə internata getmiş olsaydım, o gözəl "se" sinfində oxumayacaqdım.

Bəxtiyarın - "Bakan"ın da taleyinə görə sevindi-yi yadıma gəlir. Bərdəliydi, bizim şəhərə atası işi-ni Şuşaya dəyişəndə gəlmişdi. Bir il rus məktəbin-də oxuyub "beynəlmiləl" mühitdən bezmiş, birin-ci sinifə təzədən gəlmişdi - bizimlə oxumağa!

Məktəbə bir il gec və ya bir il tez gedib bu-
ra düşən, şəhərin başqa məktəblərinin və ya bi-
zimplə paralel siniflərin bir addımlığından qayı-
dıb "se" cərgəsində yer alanlar da vardı. Hamı-
sı da bir-birindən qoçaq uşaqlar.

Bəzi uşaqlar bizimlə az oxudular - Zəkara, deyəsən, birinci sinifdən çıxıb başqa məktəbə getdi. İlqar 3-cü sinfi oxuyub ayrıldı. Ramazan sinifdə qaldı - 1-də. Rəhmətlik Ofeliya müəllimə çox çalışdı ki, onu itirməsin, amma alınma-dı - çox zəif idi. Hətta bir dəfə müəlliminin "Adının baş hərfi nədi" sualına "İ" cavabı vermiş-di. Biz də adını "İ Ramazan" qoymuşduq.

Sonradan gələnlər də oldu.

Xaqani o biri sinifdə müəlliməylə yola getməyib bizə keçmişdi - deyəsən, üçdən (Sonralar o bizdən də gedəsi oldu. Avtomobil müəllimiylə əlbəyaxa olub internata üz tutdu. Müəllim bir az cəld tərpənməsəydi, motorun yekə bir hissəsini onun başına vuracaqdı).

Qalib sinifdə qalib bizə ürcəh olmuşdu (Zalim oğlu şagirdliyə vurulmuşdu, 6-cı sinifdə yənə ilişib qaldı və bizdən ayrıldı).

Elçin də paralel siniflərin birindən gəlmişdi. Onacan bir Elçinimiz vardı. Təzə gələni də ləqəbiylə çağırıdık - "Mıstıx". O biri Elçin "Qaraddi" idi.

Mehmanın 6-cı sinifdə "a"dan gəldiyi yadımdadı. Hətta hansı dərsin ortasında gəldiyi də yadımdadı - fizika dərsiydi. Düz gəlib yanımdakı boş yerdə oturdu.

Mehmana, səhv eləmirəmsə, sinif rəhbəri göz verib işiq vermirdi. Atası Əliqulu müəllim də məcbur olub onu başqa sinifə keçirmək qərarına gəlmişdi.

Elə gəlib yanımda oturan gündən bizimki tutdu. O da möhkəm futbol azarkeşiydi. Hərçənd mənim kimi "Neftçi"dən ötrü ölmürdü, amma dərdimi bölüşürdü. Köklü-köməcli "se" uşaqlarının bir çoxu isə ya futbola biganəydi, ya da güclü klublara - Tiflis və Kiyev "Dinamo"larına azarkeşlik edir, məni də belə bədbəxt komandanın dalına düşdüyümə görə lağa qoyurdular...

Ancaq Mehmanla isinişməyin ayrı səbəbləri də vardı - olduqca təmiz, təmənnəsiz, heç kəsə ilişməyən oğlanıydı. Yaxşı idmançıydı, basketbolu, voleybolu, futbolu gözəl oynayırdı, gimnastikada da yaxşıydı, ancaq qətiyyən davakar deyildi, sülh adamıydı. Sülh adamı da elə mənim adamımdı.

Davakar deyildi, amma hirslənəndə vuran əli də vardı. Yadıma gəlir, səkkizinci sinifdə oxuyanda Stepanakertə basketbol yarışına getmişdik (Məktəblilər arasında vilayət birinciliyi idi - bu məsələyə qayıdırıq). Gecə mehmanxanada özünü yaxşı aparmayan dostların biri Mehmandan yağlı şillə yedi. Birinci dəfə idi Mehmanı belə görürdüm.

Qabağından yeməzdi. Bir yol avtomobil dərində məşğələ keçirdik, maşın sürürdük. Müəllimimiz bir az qəliz adamıydı, Mehmanla sözü çəpləşdi və onu "yezda"dan məhrum elədi. Mehman da, gözünə dönüm, on dəqiqədən sonra məşğələ keçirilən yerə - məktəbin həyətinə dədəsinin çağbacağ "Jiqulisi"ylə qayıtdı. Yəni mən taraqqa "QAZ-52"-yə qalmamışam. Maşını o yan-bu yana civildətdi, sonra da uşaqlara "kruq"a verdi.

"Dur gəl dərini danış görək, ə, Jiqquli sürən oğlan - hərbi hazırlıq müəllimi onu 10-cu sinifdə hər dərs ayağa qaldırırdı. Əvəz müəllimi yolda toza basmışdı, o da acığını belə çıxırdı Mehmandan. "Jiqquli"ni iki "q" ilə də acığından deyirdi - Jiqquli.

Əsgərlikdən qayıdan il "Memi"ylə - Mehmanla elə hey məktəb xatirələrini çözürdük. Mənim ad günümdə içib keflənməyi, yatıb qalmağı xüsusilə ləzzət eləmişdi, atası gəlib aparmışdı onda.

Mehman daxili qoşunlarda qulluq eləmişdi. Uralın soyuğunda xüsusilə ağır cinayət törətmiş adamların yatdığı koloniyanın keşiyində durmuşdu. Deyirdi, ölümdən qayıtmışam.

1986-cı iliydi. Mən jurnalistika fakültəsinə sənəd verdim, "Memi" də getdi Ukraynaya - qardaşı orda olurdu.

Avqustun axırında imtahanları verib Şuşaya qayıtdım - qəbul olunmuşdum. "Memi" isə qayıtmadı. Onu gətirdilər. Ölüsünü gətirdilər. Qardaşıyla Donetskdə çimməyə gedibmiş bədbəxt. Çaya girən kimi batmışdı. Dağ uşağı hardan bilsin üzmək nədi...

Onun ölümü məni necə sarsıtdısa, heç qəbul kağızını almağa getmədim, rəhmətlik atam bir də yayın istisində Bakıya çıxdı bundan ötrü.

Həmin yay atamın dostu Tofiq Bayram yenə bizə gəlmişdi. Dostumun çayda batdığını eşidəndə beləcə də dedi: "Gözlərində nətəər də kədər var, Hikmət!"

Bizim kədərdən ikiqat olacağımız zaman da gələcəkdi, amma sonra, sonra...

"Memi"nin yasındakı bir əhvalatı heç cür unuda bilmirəm. Əliqulu müəllimin - üç oğlunun içində ən çox istədiyi balasını itirmiş atanın yanında oturmuşdum. Ağsaç bir kişi yasdən çıxanda Əliqulu müəllimin yanında neçə dəqiqə-sə ayaq saxladı, ona uzun-uzadı təsəlli verdi. Öyüd-nəsihət o qədər çəkdi ki, içimdə kişiyə acığımı tutdu: "Əşi, yazığı incitmə də, nə yapışmısan yaxasından?!"

Kişi ayrıldıqdan sonra Əliqulu müəllim ehməlcə mənə tərəf əyildi:

- Tanıyırsan bu adamı?

- Yox, müəllim...

- Stepanakertdəndi. Bu yazığın oğlunu maşın vurub öldürüb - özü də o biri oğlunun toyu günü.

Demə, yazıq kişi Əliqulu müəllimdən də dərddəliymiş. Mən də ürəyimdə yamanlayıram onu...

69

"Memi" "se" sinfinin ilk itkisiydi. Məktəbi üç-cə iliydi qurtarmışdıq.

O son zəng gününü xatırlayanda canımdan gizilti keçir. Birinci sinif uşağı əlində zınqırov dövrə vuranda başımı "Memi"nin çiyinə qoyub göz yaşımı gizlətmək istəmişdim. Biz bu ağır mərasimə yüngülcə dəm gəlmişdik - "Memi", mən, bir də "Uzun" - doqquzuncu sinifin yarısından internata getmiş, amma son zəngin acısını bizimlə bölüşən həmin Xaqani.

Mehmanın yaxşı basketbol oynadığını dedim. Şuşaya bu idman növünü işinin fanatiki Saleh müəllim gətirmişdi. "4 nömrəli"nin - bizim məktəbin uşaqlarını basketbol azarına yoxsulduan Saleh müəllim uzun illər əziyyət çəkəndən sonra, nəhayət, Uşaq-Gənclər İdman Məktəbində bölmə açmış və istər Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti, istər də respublika səviyyəsində yaxşı çıxış edən komandalar yaratmışdı. Öz yaş qrupunda ən güclü komandanın əsas özəyi isə bizim sinfin uşaqları idi.

1980-ci ilin dekabrında Stepanakertdə vilayət birinciliyinə gedən Şuşa komandasının da yarısı "se" uşaqlarıydı. Nazimlə mən yarışa gətsek də, ehtiyat skamyasında oturduq, Saleh müəllim bizi oyunlara çıxarmadı. Əvəzində Sulduz, Xaqani, bir də "Memi" oynadılar. Hamıdan da yaxşı "Memi" oynadı və vilayətin tarixində ilk dəfə olaraq məktəblilər arasında birinciliyi şuşalılar qazandı. Ermənilər deyil, azərbaycanlılar çempion oldu. Mən dörd top fərqi ilə irəlidə olduğumuz o oyunun son saniyələrində vilayət idman komitəsi sədrinin (təbii ki, erməniydi) hirsindən necə zülüm-zülüm ağladığını xatırlayıram. Bəli, Şuşa komandası erməniləri əzmışdi və bu işdə doğma şəhərə qəhrəman kimi dönən "se" uşaqlarının da rolu olmuşdu.

Heyif o günlərdən, heyif ermənilərə qan uddurmuş "Memi"dən...

Fazil vardı - "Gizir" Fazil. Oxuyan uşaq deyildi, birtəhər 8-i qurtarıb çıxıb getdi özünə gün ağlamağa.

Qaçqınçılıqda bir yol yanıma gəldi "Gizir", soraqlayıb "Azadlıq"ın redaksiyasını tapmışdı. Şuşa çıxandan sonra Mingəçevirdə olurmuş. Nəsə qərar tuta bilməyib Bakıya köçmüşdü. Məndən köməklik istədi - iş tapmağa. O zaman əl yayımı təzə yaranırdı, qəzetlər də indiki kimi hörmətdən düşməmişdi. Dedim, bu işə kömək eləyə bilərəm, gündə 100 qəzet sata bilsən, hardasa dörd "şirvan"ın var. Gördüm nə-sə çətinə düşdü "Gizir" - ağılı bir şey kəsmədi təklifimdən. Bəlkə də "Azadlıq" qəzetinin redaktor müavinini bu cəmiyyət üçün böyük adam sayıb gəlmişdi, fikirləşmişdi ki, ona bir rahat iş taparam. Qəzet satmaq asan iş deyildi, özü də bir qolu anadangəlmə yaxşı işləməyən Fazil üçün. Amma bir müxalifət qəzetində kü-lüng döyən, heç bir "JEK" müdiriylə də salam-ələyki olmayan mən yazıq neyləyə bilərdim?

Fazili incik yola salmadım, gedəndə də dedim, ayağını üzmə. Amma bir az da nigaran qaldım - qaçaqam vurub gəlmişdi.

Az sonra Fazilin içkiyə möhkəm ilişdiyini bildim. Neft Akademiyası ilə üzbəüz maşın dayana-cağında işə girmişdi - "stoyanşik". "Azadlıq"a ya-

xın olduğundan tez-tez görürdüm onu - işə gedəndə rastıma çıxırdı. Həmişə də bir balaca hallı olurdu. Bir-iki yol yüngülvari məzəmmət elədim. Qayıtdı: "Qaqa, elə hərdən əlli-əlli, yüz-yüz vururam ki, küləyin-soyuğun qabağında dura bilim".

Bir dəfə uşaq böyrümdə ordan keçirdim. Fazil əyilib üzündən öpə-öpə soruşdu:

- Qaqa, ə, haralısan sən?

- Şuşalı.

Ani sükutdan sonra Fazil əliylə uşağın çənəsini oxşaya-oxşaya:

- Saa qurban olum, ə - dedi.

Dikələndə gözünü yaş tutmuşdu...

Fazilin ölümündən gec xəbər tutduq, mən artıq "Azadlıq"dən çıxmışdım, "AZI" tərəfə yolum az-az düşürdü. Eşidib, gec də olsa, haya getdim - orda Fazildən başqa da bir şuşalı "stoyanşik" vardı, qonşumuz Ramiz. Onun bu sözlərindən sonra yerli-yataqlı soruşmağa ehtiyac qalmadı:

- Qaqa, əlli-əlli, yüz-yüz vura-vura özünü heyif elədi. Vallah, heç qaçqıncılıq bir kişi sənəti döyül...

Doğrudan da. Axı Fazilin - "se" sinfinin "Gizir"i Fazilin bu küləyin qabağında nə işi vardı axı?..

Tükənməz belə-belə Qarabağ söhbətləri...

3 mart 2006

MAHNILAR

("Qarabağ söhbətləri")

Üstündən nə qədər ötüb, yaşıımızın üstünə neçə yaş gəlib, bu illər ərzində başımız nə müsibətlər çəkib, amma məktəb xatirələri solub-solağımız, həmişə diridi.

1983-cü il sentyabrın 1-ni xatırlayıram. Həmin gün dayım rəhmətə getmişdi. Yazıq dayım bu fəni dünyada cəmi 44 il tab gətirə bilmişdi - rayon qəzetinin redaktorluğu kimi üzücü iş və ailə faciəsi ömrünü əritmişdi. Neçə vaxtdı ağır yatırdı, həyatdan üzləcəyini bilirdik, amma itkiyə hazır olmaq heç də onu rahat ötüşdürmək deyil - özü də o illərdə, hələ ölüm-itimin adıləşmədiyi illərdə. Çox ağır dərd oldu dayımın ölümü.

Ancaq həmin sentyabr mən bir başqa ağrı da çəkirdim. Sentyabr məktəb ayıdı. Məktəb-sə bitirmişdik artıq, uşaqlığın sonu çatmışdı. Nə 10-cu sinifin axır-axırlarında, nə son zəng günü, nə buraxılış imtahanlarını verəndə, nə attestatımı alanda orta məktəbin arxada qaldığının fərqi nə bunca varmamışdım. 1983-cü il sentyabrın 1-də ürəyim yerindən çıxırdı. Əli çantalı uşaqlar məni için-çin göynədirdi.

İnanmazsız, ancaq həmin il instituta girə bilmədiyimə sevinirdim. O vaxt jurnalistika fakültəsinə əmək stajı olmayanların sənədini götürmürdülər (bir neçə il sonra bu mənasız qadağa ləğv olundu), mənə başqa heç bir yerdə oxumaq istəmirdim. İyulun əvvəlində sənədlərimi apardım Bakıya - atamla getdik. Staj maneəsini aşmağın mümkünsüzlüyü dəqiqləşəndə dirəşdim ki, evə qayıdıram. Atam Bakının istisində məni iki gün dilə tutsa da (sənədləri ya filfaka, ya da tarixə verməyi təklif edirdi), xeyri olmadı.

Bakıya bir də sənəd qəbulunun sonuna iki gün qalmış qayıtdıq - evdə hər gün qanqaraçılıq olurdu deyə tarix fakültəsinə sənəd verməyə cəhdərdi razılaşdım. Xoşbəxtlikdən "konkurs"a düşüb girə bilmədim.

Amma ortalıqda qalmaq qətiyyən xoşbəxtlik deyildi. Oturub əsgərliyə gedəcəyi günü gözləmək, necə deyərlər, bir nümunəvi məktəb uşağı üçün ağır idi. Düzdü, tam bekar deyildim - tarixi abidələrin bərpasıyla məşğul olan idarədə yüngül bir işə girmişdim, qalan vaxtlarda da kitablarla, qəzet-jurnalla başımı qatırdım, amma halım çox qarışıq idi.

Sınıf yoldaşlarım da elə mən gündəydilər. Uşaqların çoxu ali məktəbə qəbul ola bilməyib qayıtmışdı. Balaca dağ şəhərində hamıya fərli

iş hardadı? Darıxırdıq, bağıımız çatlayırdı. Məktəbdən ötrü qəribsəyirdik. Demə, bu dağın kəlləsində başımızı qatan məktəbmış...

O payız doğma şəhərində darıxan keçmiş məktəb uşaqlarının ən azı birinin ilk məhəbbətin ağrısından darıxdığı mənə yaxşı bəllidi...

Əsgərliyə birinci "Bakan"ı - Bəxtiyarı yola saldıq. Bərdəli balasıydı, ancaq o özünə bərdəli deyəndə bizim acığımız tuturdu - düz on il birgə qar ayaqlamışdıq. Şuşalı olmasaydı, məktəbin son illərini atasız-anasız qalmağa razılaşmazdı. Ramiz dayı və Zərifə xala təzədən Bərdəyə köçsələr də, "Bakan" qalmışdı, hərdən ya o, ata-anasına baş çəkməyə gedər, ya da onlar Şuşaya gələrdi.

Məktəbi qurtarandan sonra daha Şuşada oturmağına lüzum qalmamışdı. Elə əsgərliyə də "Bakan" Bərdədən yola düşəcəkdə. Şakir, Xaqani, Nazim, bir də mən Bakı maşınına oturub Bərdədə düşdük.

1983-cü ilin payızıydı. "Bakan" bizdən bir yaş böyük olduğundan 18-i tamamlamışdı, məktəbdən sonra elə birinci çağırışda "povestka"sı gəlmişdi. Qalan uşaqlarımızı isə ya yazda, ya da gələn payız aparacaqdılar.

"Bakan" əzəldən təmtəraq sevən deyildi, ona görə hamıya bir-bir dəvət göndərməmiş, "kim gələ bilir, gəlsin" demişdi.

Yeri və vaxtı əvvəlcədən danışmışdıq - "Bakan" bizi qarşılamağa maşın göndərəcəkdi.

Bəxtiyanın dayısı görüş yerinə azacıq ləngildi. Yetişəndə gözümüz kəlləmizə çıxdı - dörd nəfərin dalınca budkalı "Moskviç"lə gəlmişdi. "Bakan" ömründə belə iş tutmazdı, elə dayısı Əli də (Şuşaya çox gəlib-getmişdi deyə onu yaxşı tanıyırdıq). Bu nə maşındı belə, biz bunun harasına yerləşəcəyik?

Əli maşından çox pərt düşdü:

- Siz Allah bağışlayın, maşından çox maşın var, pambığa görə bunda gəlmişəm, budkada sizi görməzlər.

Bu sözləri nəfəsiyanıq dedi və dərhal budkanı açdı ki, tez doluşaq içəri.

İndi bizə çatdı ki, dalımızca niyə ayrı maşın göndərməyib "Bakan". Biz də bayaqdan söz eləyirik, niyə bu şəhərdə bir ins-cins gözə dəymir. Pambıq vaxtı aran rayonlarında camaata ot yoldururdular - məktəb, idarə, çayxana, yeməlxana hamısı bağlanırdı, bütün əhalini sahəyə kürüyürdülər.

"Moskviç"in yük yerində ləngərləyə-ləngərləyə gedəndə İdris müəllimin sözləri yadıma düşdü. Payızın lap əvvəlində, hələ yay özünü

təslim eləməmiş dərsdə otura bilmirsən axı. Uşaq qurcalaxlanan kimi qayıdırdı:

- Aran uşaqlarının yerinə olsanız, neyləyərsiz, ə? Bu dəqiqə göydən od tökülə-tökülə pambıq yığırlar.

Biz pambıq-zad görməmişik, yalanı yoxdu. Yəqin ona görə ki, Dağlıq Qarabağda yaşamışsınız. Qarabağ ermənisini pambıq yığmağa apara bilməzdilər. Erməninin hesabına bizə də dəyməyiblər.

İdris müəllimi (qəbri nurla dolsun) tez-tez özündən çıxarırdıq. Rəhmətlik çox savadlı və tələbkar tarix müəllimiydi, ancaq bir az hövsələsizliyi vardı.

Məktəbdə tarix-diyarşünaslıq muzeyi yaratmağa başlayanda hamıya tapşırırdı ki, qədim əşyalar gətirin. Yadımdadı, mən gözəl bir şamdan aparmışdım, çox bəyənmişdi. "Bakan" gücbəlayla hardansa beş-altı sikkə tapıb gətirmişdi - evləri Bərdədəydi axı, başqa heç nəyə gümanı gəlməmişdi.

Dərs vaxtı hamı bir-bir gətirdiyini aparıb stolun üstünə qoyanda İdris müəllim paslı sikkələrə qəzəblə baxıb soruşdu:

- Bu nədi, ə?

- Puldu - "Bakan" sanki diri bir yüzlük qoymuşdu ora.

İdris müəllim əlinin dalıyla pulları sivirib yerə tökdü. Hardasa dörd-beş sikkəydi:

- Yığışdır apar! Xəşdiyərsən!

"Se" uşağı ola, bu hərəkəti cavabsız qoya?

- Xəşdəməlidir, özün xəşdə - "Bakan" İdris müəllimi lap özündən çıxardı.

Belə şeylərə görə İdris müəllim adamı tez-tez dərslərini danışmağa durquzardı.

- Kim dərslərimizi bilir? - bu ənənəvi suala həmişədən qabaq əlini qaldıran İlham oldu.

İlham hələ-hələ dərslər oxuyan deyildi, İdris müəllim (9-10-cu siniflərdə sinif rəhbərini ziyadətə həm də) onu danlamaqdan çəkinirdi. İndi birdən-birə qeyrət damarı tutmuşdu, əlini havada oynadırdı.

- Boy, İlham, dərslər oxumusan? - İdris müəllim "Kim dərslərimizi bilir" sualını verəndə hələ jurnalda nəşr qeyd eləyirdi, yalnız indi eynəyi gözündən çıxarıb stuldan qalxmış və cəza kimi gözünün qabağında - birinci partada oturduğu İlhamın əl qaldırılığını görmüşdü.

- Bəli, müəllim!

- Sən öl, səni durquzmayacam. Çatda e yerində, gör adam nətəər yanır. Gələndə dəfə də oxuyarsan, onda baxarıq.

İdris müəllim o 45 dəqiqəni İlhamın zülm elədi.

10-cu sinifdəydik. İndən belə dərslər oxumaq İlhamın ağına bir də haçan gələcəkdi?

Şahidisə İdris müəllim başqa cür cəzalandır-
mışdı. Əhvalatın neçənci sinifdə baş verdiyini
unutmuşam, gərək ki, 7-ci olsun. Bütün siniflə ta-
rix dərindən qaçmışdıq, bircə Şahid nədənsə
"se" əhlinin ziddinə gedib tək-tənha dərsə girmiş-
di. Elə bilirmiş ki, xətri xoş olacaq. İdris müəllim-
sə həmin gün ona babat bir "iki" yazmışdı.

SSRİ-nin 60 illiyində elmi-praktik konfrans təş-
kil eləmişdi İdris müəllim. Məruzəçilərdən də biri
mən. Anamı ağılatdı - orasın düzəlt, burasın dü-
zəlt, bütün dərslərimi atıb bu işlə məşğul idim.

Yəqin SSRİ-ni vəsf eləməkdən özü də zövq
almırdı. Elxan yadına salır ki, bir yol sinifdən kə-
nar məşğələdə 1920-ci ildə rusların Azərbay-
canı işğal elədiyini deyib. İdris müəllim elə be-
lə də deyibmiş: "Ruslar bizim düşmənimizdi".

Ancaq rəhmətlik Əbülfət müəllim heç mət-
bəxdə də bu cür danışmazdı yəqin. O, ölkəsi-
nin fanatikiydi. Müharibədə ağır kontuziya al-
mışdı. Coğrafiyadan dərs deyirdi. Kim xəritədə
SSRİ-ni göstərəndə bir santı kəssə, faşistlərin
bütün acığını onun üstünə tökərdi: "Vermə tor-
paqlarımızı düşməne!!!"

Sovet quruluşunun mənasızlığı yuxarı siniflərdə bizə artıq bəlliydi. Amma nə ağılımıza gələrdi ki, sovet hökuməti haçansa yıxıla bilər.

Brejnev öləndə 10-cu sinifdə oxuyurdۇq. Lap birtəhər olmuşduq. Biz rəhbər ölümü görməmişdik axı.

Ancaq o kişinin yasını urvatsız elədik. Məktəbin akt zalında matəm mərasimi açıq elan olunan kimi arxada pıçqapıç saldı bizim uşaqlar. Həşir qopmuşdu - hərəsi başını bir oturacağın dalında gizlədib qaçqıldışırdı. Mən gecikmişdim deyə zalın girəcəyində ayaq üstəydim, divara söykənib durmuşdum. Nə qədlər özümü saxlamaq istəsəm də, alınmadı. Əvvəl gözümlü yayındırıb gah tribunada göz yaşı tökə-tökə nəsə danışan Elmira müəlliməyə, gah da tavana baxmaqla ötüşmək istədim. Alınmadı - zalın arxasından gələn uğultu canımı nətəər aldısı, əlimi üzümə tutub zaldan güllə kimi çıxdım. Orda durub nətəər gülüm axı, ayaq üstə bir Əvəz müəllim qalmışdı, bir də mən, hamının gözünün qabağında...

Amma elə zaldan o cür çıxmağa görə də danlandım.

SSRİ-nin 60 illiyi deyəndə bir əhvalat yadıma düşür. Yenə 10-da oxuyan vaxtımızdı, yeni il ərəfəsi.

Uşaqlardan birinin evində yığışmışdıq, düz dekabrın 30-da, SSRİ yaranan gün. Məclis yeni il adıyla təşkil olunmuşdu, əslində isə yeni il bəhanəydi. Ev yiyəsi - bizim on illik dostumuz (indi artıq 30 illik dostumuz) istədiyi qızı qonaq çağırmağın xətrinə yeni il adıyla çox qarışıq bir kampaniya təşkil eləmişdi.

Niyə qarışıq kampaniya, deyim. Qız bizdən bir sinif aşağı oxuyurdu. Tək gəlib bizim uşaqlarla otura bilməzdi axı - çox da bir-birimizi tanıyırdıq. Gözünə onun bir neçə sinif yoldaşını da qatmışdı dostum - həm qızlardan, həm də oğlanlardan. Bizim uşaqlardan bir-iki nəfər də siyahıya, pis çıxmasın, öz adamlarını salmışdılar. Hətta 8-ci sinifdən bir qız da vardı (O yaşda iki yaş fərqi adama çox gəlir axı, ona görə hətta deyirəm).

Nə isə, xudmani bir məclis alınmışdı, ancaq tərkib çox əndrəbadiydi deyə səhəri günü sözsöhbət çıxacaqdı. Şuşa balaca yerdi, kimin ağzını yığacaqsan ki, balam, ayrı-ayrı siniflərdə oxuyan bu oğlan-qızın bir məclisdə nə ölümü var? Hamısı ağıllı-kamallı oğlanlar, tərbiyəli qızlardı, amma məsələni qəlizləşdirən o idi ki, qonaqlığa gəlməsindən ötrü belə mürəkkəb kombinasiya qurulmuş qız Şuşaya kənardan gəlmiş vəzifə adamının övladıydı. Yəni heç nədən sözü böyükdə bilərdilər.

İndi siz mən bədbəxtin halına baxın - bu cür məclisin tamadalığını mənim boynuma yükləmişdilər. Gərginlik və narahatlıq vardı, çox uşaq ilk dəfəydi bir məclisdə otururdu. İlk də-

qıqələrdə şampan bokalı əlimdə ayağa duranda hələ özümü cəmləyə bilməmişdim...

Amma vəziyyətdən çıxıb bildim. Şuşalı damarı köməyimə çatdı. Dedim ki, vallah, elə bu məclisin söhbəti gedəndən hərə bir söz deyir - nə bilim, yeni ildi, ya bu il məktəblə vidalaşırıq, biz onuncuların bir də belə "veçer"lər keçirmək imkanı olmayacaq, amma mənə belə gəlir, bu gün, yəni dekabrın 30-da bizlər məhz SSRİ-nin 60 illiyini qeyd eləməyə yığışmışıq.

Gülüsmə, nə gülüşmə! Bəh-bəh! Həm dərhal məclis əhlinin qırışığı açıldı, utancaqlıq aradan götürüldü, həm də bu qarışıq tərkibli kampaniyanın adı tapıldı - SSRİ-nin 60 illiyi. Kim bizi çəkəvirə sala bilərdi ki, nə yığıncaqdı keçirmisiz? SSRİ-nin 60 illiyini qeyd eləmişik, vəssalam!

O məclisdən az qala 20 il sonra işdə məni telefona çağırırdılar. "SSRİ-nin 60 illiyi"nin baş qəhrəmanı - həmin qızıydı. Əlinə "Avropa" qəzeti düşüb, orda da mənim şəklim. Əl atıb telefona.

Səsindən tanıya bilməzdim, adını deyəndə də unamadım. Məktəbin adını verdi...

Hamını bir-bir soruşdu. Dostumuza görə bizim sinfin oğlanlarını yaxşı tanıyırdı. Ancaq o hamıyamı görə zəng vurmuşdu?..

Həyat qəddardı - o dəli məhəbbət də daşa dəymişdi. Çoxdan hərəsinin öz ailəsi vardı. Qız

şuşalı deyildi, ailələri şəhərə müvəqqəti gəldiyi kimi bir gün də çıxıb getmiş, aralığa soyuqluq düşmüşdü.

Axşam dostuma zəng vurdum. Dedi, qaqa, səsinə dərhal tanıdım: "O saat da bildim ki, nömrəmi səndən almış olar, sənin "bilmirəm" deməyə ürəyin gəlməzdi".

Düz deyir, gəlməzdi...

"Veçer"lərin ayrı dad-tamı vardı. Kiminsə ad günündə, ya da bayramlarda yığışardıq. Şuşa mədəni yerdə, şəhərdə, valideynlər sinif yoldaşlarının qızlı-oğlanlı məclislərinə mane olmazdılar.

Mən nəşə öz ad günlərimə qızları çağırmağa ürək eləməmişəm. Ancaq qızların ad günlərinə hər vaxt getmişəm. Yalnız bir ad gününü - 9-10-nu bizimlə oxuyan Reyhanın ad gününü buraxmışam. Nə var-nə var, "Neftçi"nin oyununa oturub baxacam. İncimişdi. İndi buna görə çox peşmanam.

Qızlardan yalnız birinin ad gününü tarixiylə yadda saxlamışam.

Yeddidə oxuyanda keçirdiyimiz "veçer" gözümün qabağına gəlir. Rus dili müəlliməsi, er-

məni qızı Asmella müəllimə də bizimləydi. Yadımdan çıxıb Asmellanın hara ermənisi olduğu - Şuşaya təyinatla gəlmişdi, tez də çıxıb getdi. Çox gözəliydi. Yuxarı siniflərin oğlanları ondan ötrü ölürdülər. Elə biz də.

O "veçer"i, deyəsən, Nəbigildə təşkil eləmişdik. Bəlkə də Asmella müəllimənin kirayə qaldığı eviydi. Dəqiq yadıma gəlmir. Amma müəlliməylə rəqs üstündə dava saldıığımız indiki kimi yadımdadı. Mən də rəqs elədim - Co Dassenin məşhur mahnısına.

Muğam öz yerində, biz nəsil şuşalılar Co Dassenin, Demis Russosun, "Abba"nın, "Boni M"nin havasında böyümüşük. "Feliçita" da bizim mahnımızdı.

Bizim mahnılara mən sinif yoldaşlarımla məşinində qulaq asıram.

Heç mahnısız ötürmür Qarabağ söhbətləri...

6 mart 2006

ALMATIYA MƏKTUB

(*"Qarabağ söhbətləri"*)

İki il qabaq internetdə - çatda tanış olduğum bir zənən xeylağı Almatıdan yazır ki, niyə sizin erməniləri görən gözünüz yoxdu? "Qarabağ söhbətləri"ni oxuyub soruşur bunu.

"Qarabağ söhbətləri"ni ruscaya tərcümə etmək "Media forum"un öz təşəbbüsüdür. Rusdilli oxucu da ki, fərqli oxucudu, tələbkar oxucudu, hətta bir az qəliz oxucudu deyərdim - bizim kö-nül söhbətləri ona çöçün, yəni qəribə gələ, hətta mənasız görünə bilər. Hər halda, həmin almatılı məni anlamaqda çətinlik çəkdiyini yazır.

Yazır, ancaq bir müəllif olaraq tək mənim də yox, bizim - bütün azərbaycanlıların - ermənilərə münasibəti haqda hökm verməyə çətinlik çəkmir. Belə... cıxa bir türk qızı (ata uyğur, ana qazax) olasan, bir belə yazışmadan, o cümlədən Qarabağ mövzusunda məktublardan sonra bu cür sual verəsən.

Ancaq sual məni düşündürdü. Doğrudanmı bizim erməniləri görən gözümüz yoxdu? Mək-

tubu alandan elə hey ötən illərə uçuram. Söhbət o zamanlardan gedir, biz axı köhnə Qarabağ söhbətlərini eləyirik.

Evimizdə işləyən erməni ustalar - Baqrat kişi, Suren kişi... Zəhmətkeş adamlardı, əllərindən zay iş çıxdığını görmədik. Biz də onlara yaxşı olmuşduq, atam pullarını artıqlamasıyla verərdi, heç vaxt da evdən çörək yeməmiş getməzdilər, dünya dağılsa da, buraxmazdıq. Xırdaçılıq çıxmasın, bizim evdə şoraba bankası, mürrəbbə balonu çox vaxt onların adına açılırdı.

Stolumuzun başında oturublar, erməni olduqlarının fərqinə varmamışıq. Demirəm, bəlkə onların qab-qaşığını, stəkan-nəlbəkisini bir az artıq salavatlayıblar, amma bu da xristiandı, ayrı millətdi deyə iyrənmək söhbəti olmayıb - şuşalılarda vasvasılıq dədə-babadandı.

Usta işlədən hövsələsiz olar, amma neçə ildə bir dəfə də olsun atamın onlara güldən ağır söz dediyini görmədim. Onlar da sağ olsunlar, ev sahibini incitmədilər.

Baqrat kişi atamın xətrini çox istəyirdi. Qarabağ məsələsi başlayanda köçüb getmişdi Daşaltı kəndinə, deyəsən, elə oralıydı. Bir yol ermənilər kəndin üstündəki yarımstansiyasını partlatmışdılar, Şuşanın işığı kəsilməmişdi. Rus hərbiçilərinin köməyiylə təmirə gedən montyor orda Baqratı görüb. Kişi elə hey ətrafda fırlanmış, amma yaxın

da gəlmirmiş. Kəndin gözünün qabağında azərbaycanlı montyora yaxınlaşmağa qorxurmuş yəqin. Axırda özündə cəsərət tapıb Baqrat kişi.

Atama salam göndərməkçün vurnuxurmuş. Kövrəlibmiş...

Erməni evində ilk dəfə qonşumuz Vaçiki əsgərliyə yola salanda çörək yemişəm. Vaçik məhləmizin bərkgedən oğlanlarındanıydı - yaraşqlı, güclü, davakar. Allah bilir, bizim məhlənin uşaqları Vaçikə qoşulub nə qədər ağdamlı, bərdəli, yevlaxlı döyüblər. Atası peşə məktəbinin müəllimiydi - Abel Abramyan. Vaçikin böyük qardaşının adını güclə xatırladım - Alik. Kiçik qardaşı Nelson yaxşı yadımdadı - yaxın olmuşuq. Əla futbol oynayırdı Nelson, "Qala" komandasının hücumçusuydu.

Futbolsuz ötüşmək olmur. "Neftçi" güclülər dəstəsinə çıxan il - 1977-də "Ararat"la 1:1 oynadı. Bakıda. Bizimkilər udurdu, son saniyələrdə Kramarenko Zanazanyanın mənasız bir baş zərbəsini dəf edə bilmədi. Oyun qurtaran kimi məhləyə yığışanda Vaçik də göründü:

- Göygööl-Göygööl, Göygööl-Göygööl...

Bu mahnı o illərdə dəbdəydi. Bilmirəm, kimin ağına gəlmişdi - məhləmizdə birini lağa qoyanda "Göygöl" mahnısını zümzümə eləyirdilər. Vaçik də həmin gün hamımızla məhlə adətiylə məzələndi:

- Göygööl-Göygööl...

Vaçikin də, Nelsonun da, elə Alikin də azərbaycanlı dostları erməni dostlarından çoxuydu. Bizdən bir məhlə yuxarıda olan Tobik və Abulya qardaşlarını da mən ancaq azərbaycanlılarla oturub-duran gördüm, deməzdin ki, ermənidilər.

Çaya dörd məhlə uşağı getmişdik - İntiqam, mən, Karo, bir də Nelson. Məhərin dükanından neçə butulkasa çaxır da almışdıq (Eh, xiyarı iki bölüb içini oyurduq, olurdu çaxır rumkası...).

Axşama qədər Daşaltıda kefə baxdıq. Qayıdanbaş İntiqamın ürəyindən tut keçdi. Qotur bulaqdan azca yuxarı, yolun üstündə tutluq vardı. Mənim tutla aram yoxdu, özü də qara tutla. Amma İntiqam tutun ölüsüdü - ağının da, qarasının da. Dırmaşdı ağacın canına.

Yeyib doydu və... qəflətən Nelsona şillə çəkdi:

- Nə məzələnirdin, ə, bayaq? "Neftçi" uduzdu, "Ararat" uddu - erməninin ağzını əydi.

Çayda futbol söhbəti olmuşdu. Nelson belə söz desə də, məzələnib eləməmişdi. Elə-belə sözarası demişdi. Bundan sonra biz bir-birimizi tərifləyə-tərifləyə nə qədər çaxır içmişdik. İntiqamın da kefi yuxarıydı.

Heç nədən dava düşdü. Karo Nelsonun əmioğlusudu, o da işə qarışdı. Bir müsibətlə bunları aralaşdırdım. Ancaq barışıq alınmadı, əmioğlular küsüb şəhərə bizsiz dikləndilər.

Çaydan qayıdanda şəhərin ayağında, Qaya başı deyilən yerdə dincimizi alardıq. Buracan İntiqamla kəlmə də kəsmədim - yediyimizi burnumuzdan gətirmişdi. Qaya başında səbrim tükəndi:

- Niyə belə elədin, qaqa?

İntiqam məndən iki yaş böyükdü, amma başını soxmağa yer axtarırdı:

- Nə bilim, ə, beynim çöndü.

Axırda zarafata salsa da (İntiqam beyninin çönməyinə məhlə dəftərinə düşəsi izah verdi. Guya çoxlu tut yediyindən qarnında tut arağı əmələ gəlib, o da vurub beyninə), peşmanıydı.

Səhərisi İntiqam gedib ermənilərlə barışdı, bizim məhlədə küsü saxlamaq yoxuydu (Ancaq iki ay sonra İntiqam Karonun başını yardı. Allah "Neftçi"nin üzünü qara eləsin, yenə onun üstündə. Bu əhvalatı mən daha əvvəl nəql eləmişəm).

Məhlə dəftərini Şünasi (davada çox ağır yaralanan qardaşımız) saxlayırdı. Biz o dəftərə uşaqların əndrəbadi sözlərini yazardıq. Məsələn, Ramin dəftərə "Futbolçular bayrağı qaldırdılar" əvəzinə "Bayraqçılar futbolu qaldırdılar" deyib düşmüşdü. Amma ən dahiyənə cümləni elə İntiqam demişdi: "Tut yedim, qarnımda tut arağı əmələ gəldi".

Bizim məhlə dəftəri bir növ rəhmətlik Məşədi Bəylərin (mənim sinif yoldaşlarım Səbuhiylə Yadigarın babası) qoyduğu ənənənin davamıy-

dı. Ancaq rəhmətlik dəftərinə düşən adamdan xərac da almıuş.

Ermənilərdən o dəftərə düşən oldumu heç? Gərək Şünasidən soruşum.

Samvel vardı - Aziryan Samvel. Azərbaycanlıdan ayırmazdın.

Ermənilər Şuşadan çıxandan sonra Stepanakertdə olduğunu eşitmişdik. Danışdırlar ki, bir yol Ağə körpüsündə (Stepanakert-Şuşə yolunun lap ağzındadı Ağə körpüsü) şuşalılardan kiminsə boynunu qucaqlayıb hönkür-hönkür ağlayıb.

Buna inanmışdıq.

Dava qızışanda isə deyirdilər ki, Samveli Malibəyliyə hücum eləyənlərin arasında görüblər.

Buna çox da inanmamışdıq.

1990-cı ildə bazarın tinində, Surxayın budkasının arxasında dayanmışdıq. Sınıf yoldaşım Azərlə. İki nəfər yaxınlaşdı. Şəhər adamı deyildilər. Azərə salam verdilər. Salam Allah salamıdı, ancaq Azər onları tanımadı.

- Yaxşı fikirləş - biri gülə-gülə qayıtdı.

- Tanıya bilmirəm...

- "Avtoşkola" yadındadı, Stepanakert?

Azər əsgərliyəcən orda oxumuşdu, amma yenə yadına sala bilmədi:

- Vallah, orda çox uşaq oxuyurdu, gör nə qədər keçib üstündən.

- Laçın uşaqlarıyıq. Yadındadı, erməniyə görə bizi nətəər çırpdınız?..

Demə, Şuşa erməniyi Sergeyin oğluyla bu iki laçınlının sözü çəpləşibmiş. Şuşalı uşaqlar da yerlilərinin üstündən gəlib bunları şil-küt eləyiblər. Bizim sinifdən Azərlə İlyas da varmış döyənlərin arasında.

"Yadındadı, erməniyə görə bizi nətəər çırpdınız?" deyəndə laçınlı qardaş üzünü turşutmamışdı, yenə gülürdü. Ayrılanda da qucaqlaşib-öpüşdülər Azərlə.

Kim desə ki, o illərdə, 1984-cü ildə şuşalı Şuşa ermənisini qoyub qıraq adama qahmar çıxardı, inanmayın.

Bu hadisəni "Avropa"da yazmışam bir vaxt.

Son zəng olmuşdu artıq. Sınıf uşaqlarının bir qrupu yığışib getmişdik İsa bulağına - yalnız oğlanlar. Cavan müəllimlərimiz Məhərrəm müəllim, Mütəllim müəllim də bizimləydi. Nə başını-zı ağrıdım, yaxşı məclisiydi, gətir-götür, gətir-götür...

Özümüzü bulaq başına yaxın yerə vermişdik ki, gələni-gedəni görə bilək. O zaman aşağı rayonların buraxılış siniflərinin uşaqları avtobus tutub Şuşaya birgünlük səfərə gələrdilər, içində də qəşəng qızlar. Qanın qaynayan vaxtı gələrdilər.

Kefimizin göydə oynadığı vaxt, necə deyər-

lər, "qonaqlarımız" gəlib çıxdı. "Mingəçevir" trafareti avtobusun dayanmağıyla qızların bulaq başına yüyürüşməsi bir oldu. Düz gözümüzün qabağına gəldilər. Yemək-içmək yaddan çıxdı, bir-bir endik bulağa tərəf.

Dava bir göz qırpımında düşdü. Aranı qatan Nazimlə mən oldum. Qızlardan birinin əlində "Rodopi" paçkası vardı, ağzı bağlı. Yəqin hansısa oğlanın siqaretiydi, əl-üzünü yuyanda saxlamağa vermişdi. Dilimizi dinc saxlamayıb qızdan spicəka istədik (Mən onda siqaret çəkmirdim, spicəka istəməyimə bax el!). Oğlan elə biz qədər olardı. Biri irəli çıxıb bizə tərəf cocuyanda İlyas buna nətəər bir şillə vurdusa, gədə uçdu. Allah İlyasa rəhmət eləsin, çox ağır əli vardı. Rəhmətlik Mehman da bir ayrısına tutuzdu. Dalınca hamı töküldü ortaya - birinə təpik, birinə kəllə... Avtobusa doluşub götürüldülər.

İndi siz işin tərsliyinə baxın. Bunlar tərpənəndən heç iki dəqiqə keçməmiş, yəni biz hələ bulaq başında qəzəbli-qəzəbli gərdiş eləyəndə ("Qıraqdan gəlib bizə cocuyurlar!") başqa bir avtobus gəlib çıxdı - Mardakert avtobusu.

Hirsli, üstəlik, kefli başda ağıl nə gəzir. Bir avtobus erməniyə torpağa ayaq qoymağa imkan vermədik: "Rədd olun burdan, vəssalam". Ermənilər dəli olmuşdular, bilmirdilər nə baş verir, biz kimik... Müəllimlərimiz də əl-ayağa düşmüşdülər, amma kimdi eşidən?

Bunları da yola saldıq...

"Zəfər" uzun çəkmədi ancaq. Mardakertlilər avtobusu Şuşa raykomunun qabağına sürüb bizi satmışdılar. Bir də gördük milis tökülüb gəldi.

Bizi tutmadılar. Allah maarif müdiri Yelmar müəllimə rəhmət eləsin. Haya gəlib çıxmışdı və bu boyda həngaməni "4 nömrəli" uşaqlarının, bizim məşhur sinfin törətdiyini görəndə milisi işə qarışmağa qoymadı. Bir-iki ağız danladı. Bunu isə lap sərt dedi: "Erməniylə nə işiniz qalıb?!"

Yelmar müəllim olmasaydı, yəqin bu işi doğrudan da böyüdəcəkdilər ki, erməniylə nə işiniz qalıb.

Vallah, erməniylə heç bir işimiz qalmamışdı. Bədbəxtlər Mingəçevir uşaqlarının oduna düşmüşdülər.

Qəşəng bir erməni qızı vardı, adını unutmuşam. Sınıf yoldaşlarım Nazim və Xaqaniylə qonşu olurdu. Mən binanın qabağında bunları çağıranda qız balkona onlardan tez çıxırdı. Axırda Nazim dilləndi ki, qaça, bu qızı incitmə, səni görəni kimi balkonda bitir. "İncitmə" - yəni "padxod" elə.

Rafikin qızıydı - çəkməçi Rafikin. Atam ayaqqabısını həmişə ona tikdirərdi, dükan ayaqqabısı geyməzdi. Bir tikə uşaq olandan sifarişin dalınca mən gedib-gələrdim. Hər dəfə də ayaqqabını büküb verəndə qayıdardı ki, ə, də-

dən yaxşı kişidi...

Yaxşı adamıydı Rafik. Paspotruna baxsan, bəlkə də adı lap Rafiqiydi. Onun qızına pis göz-
lə baxmağı heç ağılıma da gətirmirdim.

Belədi Qarabağ söhbətləri, almatılı balası.
Atası uyğur, anası qazax qızı. Deyirsən elə yurdu
belə günə salanı görməyə gözümüz də olsun?

13 mart 2006

GÜLLƏLƏR, TOYLAR, ŞƏKİLLƏR

(*"Qarabağ söhbətləri"*)

Bu yaxınlarda ayaqüstü Zərdüşt Əlizadə oturan ofisdə oldum. Məni iki gəncə təqdim elədi, jurnalist olduğumu, "Azadlıq"ın yaxşı vaxtlarında orda işlədiyimi dedi. Təqdimatın davamı isə, səsimi çıxarmasam da, məni utandırdı: "Şuşalıdı, əlində avtomat son günəcən orda döyüşüb..." Cəmi iki dəqiqəliyə getmişdim ora. Üstündən az qala bir ay da keçir, ancaq Zərdüşt bəyin sözləri ürəyimdən asılı qalıb.

Yox, Zərdüşt bəy məni ələ salmamışdı, biz bir-birimizi istəyən adamlarıq. Sadəcə, yanılmışdı. Mən əlimdə avtomat döyüşməmişəm, Şuşanın son gününü də görməmişəm. Bir qarabağlı üçün utanmalı faktdı, amma faktdı.

Əlimdə avtomat döyüşmüş olsaydım, başıma nə gələrdi - bunu Allah bilir. Ölə bilərdim, şəhid qardaşlardan artıq deyiləm. Şikəst ola bilərdim, əlsiz-ayaqsız qardaşlardan artıq deyiləm. Əsir alına bilərdim, bu acını görmüş qardaşlardan artıq deyiləm. Hər şey ola bilərdi. Ancaq o müharibəni ki, biz aparırıdık, bu da heç nəyi dəyişə bilməzdi...

Əlimə avtomat götürməmişəm. Mənim gücüm qələmlə döyüşməyə, bir də nəfsimlə döyüşməyə çatıb. Ancaq heç bu da nəyisə dəyişə bilməyib hələ...

Sınıf yoldaşlarımdan döyüşənlər olub. Ən çox da Elxan. Şuşada yaralanandan sonra da döyüşüb, ta atəşkəsəcən. İslam da çox döyüşüb. O da yaralanıb.

Elxan yaralardan çox əziyyət çəkir. Bu yaxınlarda yenə yorğan-döşəyə düşmüşdü, hər gün yanına toplaşırıdım. Xəstəxanada Şuşanın son günündən bir də danışdı mənə. Yenə tüküm də ağrıdı.

Şuşada, Nəbilər kəndində yaralanıb Elxan. Onda hələ 91-in payızıydı.

- Güllə başımdan dəydi, qaqa - döyüşü belə yadıma salır hərdən.

Aramsız atəşdən qorunmaqçün yaralı-yaralı özünü UAZ-ın təkərinin dalına verib:

- Təkərin dalına sığınmışıq, qaqa, iki nəfər bir təkərin dalına. Can şirin şeydi, gördüm böyrümdəki dirsəyiynən məni sıxır, təkər balacadı axı, iki nəfərə yer çatmır. Bir yandan qan aparır, bir yandan güllə yağır, bir yandan da böyrümdəki məni çölə sıxır, hirs vurdu beynimə!

Elxan təkərin dalından durur, ermənilər tərəfə söyə-söyə atəş açır, özü demiş, "jivoy mişen" kimi üstlərinə yeriir. Sonra huşunu itirir. Qismətində ölüm yoxmuş, ta bir güllə də dəymir ona.

İndi Elxan bu dünyanın gərdisindən üzüləndə ermənini onu öldürə bilmədiyinə görə söyür:

- Ay oğraş erməni, bu gülləni babat vur dana, ölək çıxacaq gedək vaxtında...

Azərin toyu Elxan yaralanan vaxt oldu. Bakıda oldu toy, həm ona görə ki, qohum-əqrəbənin çoxu burdaydı, həm də o vaxt Şuşanın toy-luq halı yoxuydu.

Sınıf yoldaşlarımızın bir qismi Bakıda olurdu, qalanları Şuşadan gəlmişdi, bircə yaralı qardaşımızdan başqa. Elxan indi də o toyda olma-ğını özünə dərd eləyir.

Birinci dəfəydi bizim uşaqlar Bakıda toy eləyirdi. Düşünürdük ki, həm də axırını olar. Biz səhər toylarını sevməzdik, bizim öz toylarımız vardı. Amma nə biləydik ki, gün gələcək neçə-mizin toyu Bakıda olacaq - Yedigərin, Nazimin, İlyasın, Oqtayın...

Elxanın toyu Şuşada olmuşdu. İslamın da. Səbuhi də Şuşada evləndi. Mənim Şuşada getdiyim axırıncı toylardan biri elə onun toyu oldu, 91-in yayında. O biri Səbuhi bir il qabaq evlənmişdi. Qubadlıya nişanına da getmişdik.

Hamıdan qabağa düşənsə Xaqaniydi. 21 yaşında evləndi. Bizim sinifdən, tək sinifdən də yox, məktəbdən ayrılıb (necə ayrıldığını nəql etməmişəm - müəllimlə süpürləşib ayrılmışdı bizdən Xaqani, 9-cu sinfin yarısından) internata gedəndən sonra laçınlı bir qızdan ötrü dəli olub çöllərə düşmüşdü, nə yaxşı ki, axırda elə onu da aldı.

Görən, biz hamımız dərdindən çöllərə düşdüyümüz qızları ala bilsəydik, dünyamı dağılardı, qaqa?!

Tez evlənməyinə əvvəl-əvvəl bir az peşmanlanmışdı Xaqan (həmişə adının son hərfini yeyərdik, Xaqani çox uzun çıxır). Biz hamımız subay-salıq gəzəndə o, qaş qaralan kimi evə qaçmalı olurdu - lağa qoyub gülürdük. Sonra öyrəşdi evliliyə. İndi onun bizə gülən vaxtıdı, namxuda, bu gün-sabah uşaqları ali məktəbə sənəd verəcək, bizim uşaqlarsa hələ indi-indi adama oxşayır...

Xaqanın toyu dinc vaxtda oldu, manıslardan biri erməniydi - qarmonçalan Sergey. Çox duzlu-məzəli oğlanıydı.

O toydan çox şey yadımda qalıb. Xaqanın atası Ağcabədidə milisdə işləyirdi, ordan xeyli paqon yoldaşı tökülüb gəlmişdi. Arada bizi həlak elədilər. Biz görmüşük qaranı aşın üstünə tökərlər, bunlar deyirdilər ki, aş qaranın üstünə tök gətir.

Pivəylə arağı bir stəkana qatıb içməyi də ilk dəfə o toyda sinif yoldaşımız Oqtaydan gördüm. Adını da qoymuşdu "yojik".

Özümüz üçün bir kletka araç gizlətməyimiz də yadıma gəlir. Camaat dağılışandan sonra bir qulpundan mən yapışdım, birindən Xaqan - gətirib qoyduq sinif yoldaşlarımız oturan stolun altına. Məclisi yola verənəcən dilimizə içki vurmamışdıq kişi kimi. Ancaq kletkaya düz-əməlli girişə bilmədik. Ülkər xala - Nazimin anası Xaqanın abırını ətəyinə büküb evə göndərdi. Xaqan evə getməliydi, mütləq getməliydi, çünki gecə 12-yə az qalırdı. Yazıq umsuq getdi, bizim də boğazımızdan tikə keçmədi.

Nazimlə Xaqan həm də qonşuydular, Ülkər xala o toya ağbirçəklik elədi. Vallah, biz sinif yoldaşları ata-analarımızı bir-birindən ayırmırdıq Şuşada. Elə burda da ayırmırıq.

İlyasın anası Səkinə xala biz qapıdan girən kimi ağlayır, hərdən rəhmətliyin balalarına baş çəkməyə gedirik.

- Bax, Səkinə xala, ağlasan, bir də bura gəlməyəcəyik - hər dəfə Azər deyir bunu.

- Yox, sizə qurban olum, ağlamıram ha.

Ağlaya-ağlaya deyir ki, ağlamıram.

Elə Azər də yalandan deyir ki, ağlasan, bir də bura gəlməyəcəyik.

Səkinə xala tək İlyası, ürəyimizin qutu, dirəyimiz İlyası itirməyib. Ramiz kimi, Ramiz Qəmbərov kimi qəhrəman oğlunu da itirib, necə ağlamasın?..

Ramizi mən İlyasdan da çox istəyirdim. Son görüşümüz onun batalyonunda oldu - 92-nin martında. Tük basmış sifətinin içində ərimiş gözlərini üzümə zilləyib beləcə də dedi:

- Qaça, bu oyunlardan ağlım bir şey kəsmir...

Mənim ağlım indi də bir şey kəsmir, qaça.

İlyasın toyu 99-un avqustunda oldu. Ramiz kimi qardaşın ola, özün də döyüşçü, toyunu Şu-

şadan kənarında eləmək istəyəsən? Yubada-yubada axır təslim olmuşdu. Bir gün gördüm "Azadlıq"a gəlib. Dəvətnaməni sıxıla-sıxıla çıxardı:

- Qaqa, sən özümüzünküsən, amma dedim elə saa da yazım. Cəbhəçilərdən də kimi məsləhət bilsən, burda yazaq...

Rəhmətlik o qədər abırlı adamıydı ki, toy eləməyə də utanırdı.

Toy eləməyə mən də utanmışam. Bu da bir qismətdi.

Nazim toyundan əvvəl mənə divara dirəmişdi:

- Yadından çıxmasın ha, söz vermişən!

Xaqanın toyunda mən hamının yanında söz vermişdim ki, Nazimin məclisində ayaqyalın oynayacam, lap corabımı da çıxaracam.

Sözümün üstündə dura bilmədim. O söz on bir il qabaq Şuşada verilmişdi. Nə biləydim ki, Nazimin toyunu on bir il gözləmək lazım gələcək, gəlib Bakının bir şadlıq sarayına çıxacağım. İndi mən, şuşalı, Bakıda, şadlıq sarayının ortasında ayaqyalın necə oynayım?

Sağlığımı deyib "Şuşanın dağları"nı sifariş elədim. "Şuşanın dağları"nı da ki, biz heç oynamırıq...

Oqtay toyunu eləyəndə şimal bölgəsində hərbi qulluq keçirdi. Dəvətnamə məsələsinin

üstündə özü dayana bilməyib. Mənnən Nazimin dəvətnaməsi etibarsız adamın əlinə düşüb, gəlib çatmayıb.

İncimədik. Təki xeyir iş olsun. Oqtay qaçqıncılıqda atasını da itirdi, anasını da. Onlardan əvvəl qardaşı Təvəkkül şəhid olmuşdu. Əlində avtomat sonacan Şuşada döyüşən qardaşımız. Bu yas məclislərində hamımız birgə olmuşuq.

Biz xeyirə-şərə bir gedirik - 33 ilin sinif yoldaşları. Ad günlərimizi bir keçiririk. Hələ evlənməyənlərimizi bir yerdə danlayırıq. Bu da elə bir döyüşdü. Şuşasız itib-batmamaq döyüşü.

Yadigarın toyunu ürək ağrısıyla xatırlayıram. Çünki toydan az sonra tutulub ağır cəza aldı, indiyəcən də həbsdədi. Bir günümüz onun adı olmadan keçmir.

Şuşa yerində olsaydı, "Yadı" yad adamlara ürcah olub cinayət eləməzdi.

"Şuşa yerində olsaydı" dedim. Bilmirəm niyə həmişə bu cür deyirik: "Şuşa yerində olsaydı". Şuşa yerindədi elə. Biz orda deyilik. Şuşa bizi qoyub heç hara getməyib. Biz onu qoyub getmişik. Şuşa heç qayıdan da deyil. Biz ora qayıda bilərik.

"Bəlkə bu yerlərə bir də gəlmədik" - Şuşaya son dəfə gedəndən sonra "Azadlıq"dakı yazıma belə başlıq qoydum. 92-ci ilin martıydı.

Xocalı müsibətindən sonra şəhər köçürdü. Mən də getdim neçə vaxtdan bəri tək-tənha evimizin çırağını yandıran anamı çıxarmağa.

Martın 9-u getdim. Anam ev-eşiyi qabqarlamışdı, mümkün qədər çox şey çıxarmağımızı istəyirdi. Dava saldım:

- Lap çıxardıq. Bunları hara yığacağıq Bakıda? Axı onsuz da qayıdasıyıq, Şuşanı heç vaxt ala bilməzlər, heç vaxt!

Mən çox inanırdım ki, Şuşanı ala bilməzlər. Fikirləşirdim, Bakı qoymaz Şuşa getsin, çünki Şuşanın əldən getməsi Azərbaycanın sonu demək idi. Fikirləşirdim ki, dünya qoymaz Şuşa getsin, çünki onda müharibə Dağlıq Qarabağın sərhədlərini aşırı. Demə, bundan betər şeylər də mümkünmüş. Həm Bakı adına, həm dünya adına.

Evdən ancaq bir-iki xalça-palaz, bir də bacımın yüngülvari cer-cehizini çıxarmağa razı oldum.

Son gün - martın 12-də maşın qapıda gözləyəndə divar şkafımızı bir də açıb baxdım. Kitablar. Dədəmin kitabları, öz kitablarım. Hansını götürəsən, hansı qalsın? Dəymədim.

Şkafın bir küncündə şəkil albomları qalaqlanmışdı, babamın şəkilləri, dədəmin şəkilləri, öz şəkillərim. Hansını götürəsən, hansı qalsın?

Orta məktəb vinetkam lap üstəydi. 1983-cü ildən bəri mən bəlkə min dəfə o vinetkanı açıb baxmışdım, o vinetka mən əsgərlikdə olanda yuxuma da girmişdi. Bir də açıb baxdım, yenə hər şəkildən qabaq o adamın şəklinə baxdım...

Qaytarıb yerinə qoydum. Şkafı örtədim. Mən həmişəlik getmirdim. Ən azı o vinetkaya görə qayıtmalıydım.

Biz Şuşadan çıxandan iki gün sonra xəbər gəldi ki, evimizə mərmə düşüb. Hər şey yanıb. Vinetka da. O şəkil də.

Ramizdən artıq deməyə gücüm çatmır:

Bu nə yanacaq xoxusudu, İlahi,

Elə bil ki, adam yanacaq indicə...

Şuşada olduğum o üç gündə məni ən çox üzən gecələr evdə yata bilməməyimiz oldu. Bizim ev nişangaha gəlirdi. Qonşumuz İsağildə yatdığı gecələri. Mən Şuşada heç kimin evində qalmamışdım o vaxtacan...

Maşın evimizin qabağından tərپənəndən ta Laçın yolunacan başımı aşağı saldım. Şəhərin

üzünə baxa bilmirdim. Mənim Şuşada son günüm belə olub bax...

Toylardan danışdım. Mənim də toyum Bakıda olub axı. 93-cü ildə. O toyun kasetinə baxa bilmirəm. Kamera cərgələri dolaşdıqca şuşalılar bir-bir gəlib keçir ekrandan. Hələ Şuşa yararsız üzdə olan şuşalılar. Hələ çoxu sağ şuşalılar. İndi çoxu bu dünyada olmayan şuşalılar.

Ölüm-dirim söhbətidi Qarabağ söhbətləri.

16 mart 2006

SƏRÇƏLƏR QALDI

("Qarabağ söhbətləri")

Bu söhbət 89-cu ilin yayında Şuşada olub. Şəhərdə veyillənirdik: Bazarbaşı-Meydan, Meydan-Bazarbaşı...

Şuşalılar Bazarbaşı-Meydan arası gündə yüz kərə qarşılaşırsalar da, hər yol salamlışırdılar. Birinci dəfə əl tutardılar. İkinci dəfə "Nə var, nə yox?" deyib keçərdilər. Üçüncü dəfə sakitcə başla salam verərdilər. Dördüncü dəfə göz vurub ötərdilər. Beşinci, altıncı, yeddinci... Aralarında zarafat varsa, bu salamlışmalar axırda bəbat bir söyüşə çönərdi. Söyüş də olardı, amma salamsız ötmək olmazdı.

Bazarbaşına çatacatda yolun o tayında - gastronomla Fərmanın kiosku arasında yığışmış Ermənistan qaçqınları tərəfə baxdıq yenə, bayaqdan orda durmuşdular. Yorğun və əzablı, nimdaş və sinsimiş on-on beş nəfər. Səbuhiyələydim. "Se" sinfi bölünəndən sonra bizim

uşaqların o biri yarısıyla birgə oxumuş, amma elə hamımıza qaynayıb-qarışmış, sinif yoldaşı dediyimiz Səbuhi:

- Qaqa, heç ağlına gətirirsən, biz də qaçqın düşək, bunlar kimi boynumuzu büküb yolun qırağında duraq - Kürdəmirdə, Hacıqabulda?..

Öz dediyimdən özüm üşəndim. Elə Səbuhi də diksinən kimi oldu:

- Ə, nə danışırsan, ölüm ondan yaxşıdı, biz Şuşasız dura bilərik?

Biz Şuşasız dura bilmirdik, nə yayda, nə qışda. Çox vaxt tətildən birgə qayırdırdıq Səbuhiylə. Bakıya çatan günün səhəri ya mən dəli kimi "İnşaat"ın yataqxanasına cumurdum, ya o mənim yanıma gəlirdi. Elə bil Şuşadan dünən gəlməmişik, elə bil iki il əsgərlik də çəkməmişik - ana uşağı kimi bir-birimizi ovundururduq.

Tətildən birgə qayıtsaq da, Şuşaya ayrı-ayrı dönürdük, bir-birini gözləmək yoxuydu. Kim imtahanı birinci bitirsə, tez qaçıb Şuşaya bilet alırdı. Şuşanın payından kəsmək olmazdı. Hətta ən əziz dostun xətrinə.

Yayda Şuşaya qaçırdıq - axşamlar pencəklə gəzməyə, gecələr yorğana bürünüb yatmağa.

Qışda Şuşaya qaçırdıq - sazağında-qarında burnumuzun ucunu üşütməyə, qulaqlarımızı qızartmağa.

Yazda Şuşaya qaçırdıq - torpağını iyləməyə, yağışında islanmağa.

Payızda Şuşaya qaçırıdıq - xəzəлиндə batmağa. Fəsil söhbəti yoxuydu. Biz qaçqın düşüb hardasa boyun bükəmi bilərdik, Şuşasız duramı bilərdik?..

Şuşanın qışı ayrı qış olurdu. Şəhərdə bir özümüz qalırdıq, bir də sərçələr. Sərçəni çox sevərdik, köçəri quş deyil axı. Bir yol tətillə vaxtı İlhamın kaptyorqunda onu məzəyə tutanda elə bu cür də dedi:

- Noolar, İlyas. Sən də bu qaranquşlara qoşulub məni dola, görün sərçə kimi boynunu bükəndə neyniyəssən...

Üç sinif yoldaşının birdən-birə onun üstünə düşüb məzələnməyi İlhamın xətrinə dəydi həmin gün. Ona ən çox yer eləyən İlyasın Şuşaya tətildən-tətilə, bayramdan-bayrama gələn Azərlə mənə qoşulması olmuşdu:

- Sərçə kimi mənən qalassan e burda...

Şuşada "qar ayaqlamaq" söhbəti vardı - yəni əgər sən il uzununu doğma şəhərdəsənsə, bura yaydan-yaya gələn yerli adamdan daha hörmətliyənsən. Bəs nə, yayda Şuşaya gəlmək asandı, hünərin var qışda gəl, qar ayaqla...

Ermənistan qaçqınlarına münasibət birmənalı deyildi Şuşada. Onlara ürəkdən acıyan, hayan olanlar da vardı, yurdunu-yuvasını atıb qaçan adamlar kimi yuxarıdan aşağı baxanlar da.

Bir yol Azərlə İstirahət evinin (biz "Domotdix" deyirdik) həyətindən yuxarı diklənəndə burda məskunlaşmış iki qaçqın ailəsinin dava elədiyini gördük. Arvad qonşusuna söyüş yağdırdı ki, niyə sənin uşağın mənim qozumu daşlayır?!

"Domotdix" xanlıq dövrü Bəhmən Mirzənin malikanəsi olmuşdu. Şuşaya dünən-sırağagün gəlmiş qaçqın arvadın sığınacağıının qarşısındakı qoz ağacına "mənim qozum" deməyi gülməli göründü bizə.

Bu çəpər davasını axşam evdə danışıqda atam iztehzamı çox sərt qarşıladı:

- Lağ eləmə, bala, lağ eləmə. Yurd itiriblər, onlar indi havalıdılar, Allah heç kəsə o dərdi qismət eləməsin.

Atamın nə demək istədiyi mənə sonralar çatdı.

Elxanın anasının dəfnini xatırlayıram. Qəbrin üstünü örtməyə başlayanda Firat müəllimin gözlərindən yaş süzələndi. Sanki bir yeniyetmə ilk məhəbbət yaşı töküdü. Bayaقدan çox möhkəm dayanmışdı, ömür-gün yoldaşının itkisini için-için çəkirdi, ancaq daha dözmədi, üzünü yana tutub pıçıldadı:

- Amanat qoyuruq, Şuşaya gedəndə özüm-lə aparacam...

Pıçılıyla dedi, mən lap böyründə durmuşdum deyə eşitdim.

Yaşı yetmişi çoxdan adlanmış adam dedi bunu.

Biz Bakıda tək evimizə yox, əzizlərimizin qəbrinə də müvəqqəti sığınacaq kimi baxırıq. Bir gün bu evləri buraxıb, əzizlərimizi götürüb geri qayıdasıyıq...

Qaçqıncılığın ilk illərində bir evdə yas düşəndə ən böyük dərd qəbiristanlıq dərdiydi. İndi hərə öz səmtini tapıb. Bütün Bakı şuşalı qəbriylə doludu. Pırşaqıda ayrıca Şuşa qəbiristanlığı da var.

Qəbir yerinin satıldığını biz qaçqıncılıqda gördük.

Qaçqıncılığın sirləri var. Kom yaşamaq yaxşıdı, xeyirdə-şərdə böyrünü tez kəsdirirlər, həm də uşaqlar bir-birini tanıyır, nəsil itmir. Yeni Yasamalı ona görə çox istəyirik, ən çox şuşalı burda olur.

- Qaqa, buranın "dvijeniya"sı elə Şuşa "dvijeniya"sıdı - İslam deyir bunu.

Qıraqda-bucaqda, əldən-ayaqdan uzaq yerdə olmaq pisdi, ölü yerlərindən gec xəbər tutursan, xəcalət çəkirsən. Heç yadımdan çıxmaz, beş il qabaq uzun ayrılıqdan sonra sinif yoldaşları bir yerə yığışmışdıq. İki Elçinimizdən biri - "Qaraddi" də ordaydı. Hal-əhval tutanda Rəhim dayını da soruşdum, atasını.

- Kişi nə gəzir, qaqa, neçə ildi ölüb...

Uşaqların çoxu bilmirmiş. Elçin Zuğulbada olur, oraynan elə bir əlaqəmiz yoxdu. Lənət olsun qaçqınlığa, gör kimin ölümündən xəbər tutmamışıq - Sadıqcanın oğlunun.

Dara düşəndə, tıncıxanda Şuşanın kişiləri də qarğış eləyər:

- Tifağın dağılsın, erməni!!!

Kişi qarğıışı ağır olar - bunu uşaq vaxtı anamdan eşitmişəm.

Ağdam yaslarının çayçısı vardı - Əliş. İlyarım olar rəhmətə getdiyi. Nər kimi oğlanıydı, demə, ürəyi xəstəymiş. Onun yasında Aqil Abbas əhvalını soruşan bir nəfərə bilirsiz nə dedi?

- Ə, nətəər olajam? Evdə qabağıma çay qoyanda da deyirəm Allah qəbul eləsin. Bu qəcdər yas olar?..

Baş tərəfdə asılmış şəkilə uzun-uzadı baxdı:

- Yazıq Əliş...

Bir bazar sinif yoldaşlarım Oqtay və Səbuhiylə düz dörd yas yerində olduq, üçü şuşalıydı. Axırınıcı yasdan - bu da qarabağlı yasıydı - çıxanda "Səbu" maşını yerindən hirsələ götürdü:

- Salavat çöyürməkdən əlim qabar oldu, ə!..

Bu, ayrı Səbuhidi, düz on il mənən bir sinifdə oxumuş Səbuhi. Hər şeyi zarafata salan Səbuhi.

Zarafata salmasan, canındakı ağrını çıxarmaq çətindi. Amma ölüm-itim çoxaldıqca ta zarafat da kömək eləmir...

Pirşağıdakı Şuşa qəbiristanlığı dolub daha. Ötən ilin sonunda yerli bələdiyyə uzun bir sən-gər qazdırıb sərhəd qoymuşdu ki, burdan o yana keçmək olmaz. Bir qarabağlı hökumət adamı işə qarışandan sonra sərhədi götürdülər. Bizə hələ çox yer lazım olacaq orda...

O qəbiristanlığı yarıyacaq dolaşmaq bəsd ki, dərdədən qol götürüb oynamaq dərəcəsinə çatasan...

Atam öləndə qırx gün qəbiristanlığa gedib-gəldim - ustalar qəbrin üstünü götürürdülər, günümün çox hissəsini orda olurdum. Şuşadan, Mirzə Həsən qəbiristanlığından danışıram. Hamıya yer vardı orda.

Şuşa yasları ağır məclislərdir. Bakılılar üçdən sonra mağarı yığırlar, çox vaxt üçlə yeddini birləşdirirlər. Ağdam əhli də qaçqınçılıqda adət-ənənəyə əl gəzdirdi - indi onlar üçdə ehsan vermir, üçlə yeddi arasında mağarı yığışdırırlar. İmkanlı adamlar qabağa düşüb belə elədilər ki, kasıb-kusub zora düşməsin. Düz elədilər, Allah köməkləri olsun.

Şuşalıllarsa öz adətləriylə gedirlər. Lap yüz yaşında adamın da hüsründə yeddi gün otururlar. Mağarın bir günü az qala 100 dollardı. Başqa xərcləri demirəm. Heç kəs də adətdən qırağa çıxmağa ürək eləmir. Ağdama baxmayın, Şuşa qəliz yerdi - belə məsələdə qabağa düşmək çətindi Şuşada. Bakının Şuşasında da.

Çayçı Əliş Ağdam üçün kimiydisə, çayçı Rafael də bizim üçün odu. Allah Rafaelə dəyməsin, yüz nəfərlik mağarda bir nəfər də gözündən yayınmır, çayı dəmləyir də, paylayır da, stəkan-nəlbəkini yuyur da. Təkbaşına. Hələ bir zarafata da vaxt tapır:

- Lenin deyib ki, incəsənət xalqa, çayçılıq Rafayıla məxsusdu.

Çox qənimət adamdı Rafael.

Əflatun - "Əfi" də yaxşı çayçıdı. O da zarafatçıdı. Bir yol "28 May" tərəfdə durubmuş, böyründə də Sərdar. Ləqəbi "Qoci"di Sərdarın.

- Qaqa, gördük Dəli Əbili gəlir. Dedim, Qoci, özümü tanımaqlığa vuracam, guya mən qubalıyam.

"Əbili" Şuşa çıxandan Əflatunu görməyibmiş, yaxınlaşan kimi qollarını açıb:

- Bay, saa qurban olum, qaqa!

Əflatunun tükü də tərpənməyib. Özünü qıraq adam kimi göstərib. Rəhmətlik "Qoci" də bunu "təsdiqləyib":

- Ə, nə həşir salmısan "Əfi", "Əfi?!" Bu kişi qubalıdı, alma satmağa gəlib bura.

"Əbili" (o da rəhmətə gedib) bir addım dala çəkilib heyrətlə Əflatunu süzüb. Kövrələ-kövrələ deyib:

- Vay dədə! Şuşada bir çayçı Əflatun vardı, nətəər oxşuyursan, ə, ona.

Bundan sonra ürək durar? Qucaqlaşib ağlaşblar.

Rafaelin bir mağar işçisini nətəər doladığını da deyim. Möhkəm soyuqlayıbmış mağar işçisi. Rafael onu yaxınlıqdakı aptekə göndərib ki, təzə dərman çıxıb. Talış olub həmin işçi. Aptekçi deyib ki, qırx ildi bu işlə məşğulam, hələ məndən bu adda dərman istəyən olmayıb.

Rafael dərmanın adını "Zebb-17" deyibmiş.

Belə çayçıları olan yaslar yüngül ötər.

Çayçı Əflatun saatlarla Şuşa məzələrindən danışır, yoruldu demir, yoruldu demirsən:

- Bazarın içində işləyən vaxtlarımdı. Səhər tezdən qalstuklu-zadlı bir kişi əlində bir stəkan qaymaq, bir büküm yuxa içəri girdi. Şəhər adamı deyildi. Buna bir şirin çay verdim, oturub başladı "zaftrak" eləməyə.

İçəridə beş-altı, Əflatunun təbirincə, qəjələ varmış, söyüşə-söyüşə zarafatlaşırırmışlar, çox pis söyüşürmüşlər.

- Gördüm bu kişinin halı dəyişir, boğazından çörək keçmir. Elə bu dəm diş doxturu Nadir içəri girdi, əlində yekə bir zənbil. Hamı bir ağızdan "bay, həkim, xoş gəldin, keç otur" dedi. Həkim də hamını bir-bir süzəndən sonra bunların topa-sına babat bir söyüş söydü. Qaqa, kişini od götürdü. Qasığı qaymaq boşqabına çırpıb çığırdı: "Boy, ə, sizin həkiminiz budusa, bəs siz nəçisiz?!"

Qıraq adamlar Şuşa zarafatına çətin alışardı. Bir yol mən aralanan kimi bizim sinif uşaqları qrup yoldaşım Əlisəfayla nətəər məzələnmişdilər, qulağına qədər qızarmışdı, Şuşaya qonaq gəldiyinə peşman olmuşdu.

Qonaqdan ötrü özlərini öldürərdilər, amma elə qonaqla da məzələnərdilər Şuşada.

Qıraq yerdə bağı çatlayırdı şuşalının. Bibim oğlu Vamiqin İmişliyə yasa getməyini xatırlayıram. Bir günlüyə gedib qayıdacaqdı, bir həftə əvvəldən qan ağlayırdı ki, bu yayın istisində mən neyləcəyəm orda. Gələndən sonra da bir həftə İmişlinin istisindən danışırdı.

İndi bilirsiniz İmişlidə nə qədər şuşalı olur?..

Bazarbaşına çatacatda, qastronomla Fərmannın kiosku arasında dayanan o Ermənistan qaç-

qınları yadındadı mı, Səbuhi? Yorğun və əzablı, nimdaş və sinsimiş on-on beş nəfər. Mənim sualım necə:

- Qaqa, heç ağlına gətirirsən, biz də qaçqın düşək, bunlar kimi boynumuzu büküb yolun qırağında duraq - Kürdəmirdə, Hacıqabulda?..

Sənin nə cavab verdiyin mənim yaxşı yadımdadı:

- Ə, nə danışırsan, ölüm ondan yaxşıdı, biz Şuşasız dura bilərik?

Çox ağır söhbətdi Qarabağ söhbətləri...

22 mart 2006

SEVGİLƏR

(*"Qarabağ söhbətləri"*)

Mən elə hey Şuşadan danışıram bu Qarabağ söhbətlərində. Görən deyər, Qarabağ bir Şuşadan ibarətdi?

Ağdamı var, Füzulisi var, Cəbrayılı var. Bəri üzdə qalan torpaqları var - Tərtər, Bərdə, Ağcabədi. Beyləqan özü, elə Yevlax da Qarabağdı. Qarabağın oduna düşüb əlimizdən gedən Zəngilanla Qubadlı, Laçınla Kəlbəcər də Qarabağdı. Bununla da bitmir - bir böyrü Naxçıvana dirənir Qarabağın, bir qolu Gəncəyə uzanır. Gör nə boydadı Qarabağ, tarixi Qarabağ...

Hamısını demədik. Martuniylə Hadrut, Mardakertlə Stepanakert də Qarabağdı. Xocavənd, Ağdərə, Xankəndi demirəm. Çünki bu torpaqlar elə Martuniylə Hadrut, Mardakertlə Stepanakert kimi də əzizdi, Qarabağdı. Əsgəran qalası kimi. Qarağacı qəbiristanlığının üstündəki Xramord kəndi kimi. Koçoqot, Vaquaz, Drmbon, Çıldıran, Poqosoqomer kimi - adlara fikir verməyin, hamısı Qarabağdı.

Cəmillisi, Meşəlisi, Kosaları var Qarabağın. Nə qədər sayaq ki, Qarabağ görünsün?..

Xocalının adını çəkə bilmirəm. Onun adını ayrıca çəkmək lazımdı.

Dərdi kimi böyükdü Qarabağ. Amma mən bu boyda Qarabağda elə hey Şuşadan danışıram.

Desəm ki, Şuşadan şuşalı olduğuma görə danışıram, düz çıxmayacaq. Çünki bu Qarabağ söhbətlərini ağdamlı da aparsaydı, Ağdamdan çox Şuşadan danışacaqdı. Laçınlı da belə eləyəcəkdi. Kəlbəcərli də. Hamı. Şuşa bir ayrı söhbətdi.

Laçınlı dostum var - Vaqif, indi Praqada olur. 92-ci ilin may günlərində gözünün nəmini qurulaya-qurulaya birdən qayıtdı:

- Qaqa, palçıq qarışdıranda fikir vermişən? Bir də görürsən "lapatka"nın ucunda bir qırıq sementi vururlar palçığa...

- ...

- Laçını "lapatka"nın ucundakı sement kimi qatdılar Şuşanın gözünə...

Şuşa alınandan Azərbaycanca ara çox qarışmış, on gündə hakimiyyət əldən-ələ keçmiş, Laçın da elə o qarışıqlıqda getmişdi. Vaqif ona görə deyirdi Laçını "lapatka"nın ucundakı sement kimi vurdular Şuşanın gözünə. Yəni heç bilinmədi Laçın necə getdi əldən.

Yazığın bu dərdli sözlərinin başına sonralar çox ip saldım. Əvvəldən də aramızda bir Şuşa-Laçın söhbəti vardı, torpaqlar özümüzdə olan vaxtlar. Laçını tərifləyən kimi ağzının üstündən vururdum:

- Ə, sənın rayonun "Şuşa" qəzetiynən yaşıldı e!

Nə desin Vaqif? Şuşanı Pənah xan tikmişdi, Laçını sovet hökuməti.

Elə bilirsiz bir Vaqifi belə "Şuşa prikolu"na tutmuşam? Ağdamlı Vahid Qazi kefinin saz vaxtında məndən bu sözü çox eşidib:

- Qaqa, iyirminci əsrdə Ağdam torpağından iki böyük şəxsiyyət çıxıb - biri sənsən, biri də Tamerlan.

Nə desin Vahid? Bilir ki, şuşalı ağdamlıya ilişəndə hər söz deyər.

Ağdamlı bibioğlum vardı - Oqtay. Balalarının toyunu görməmiş köçdü bu dünyadan, əlini təzəcə adlamışdı.

"Naturalni" ağdamlıydı Oqtay, beləsi hər dəm olmur. Elə ona görə də rəhmətliyə gün verib işıq vermirdi şuşalı qohumlar, komlaşıb düşürdülər üstünə. Beş-altı şuşalı bir ağdamlıni lağlağıya tuta, bunun hansına cavab verəsən?

Ağdam gedəndə bibimin hüsrü düşmüşdü. Səhər-səhər yasa gələndə bir küncə çəkilib çö-məldiyini gördüm Oqtayı. Çöplə yer eşirdi. Ya-xınlaşanda başını qaldırdı:

- Dincəldinizmi, ay qalalılar?! Ağdam da getdi...

Bütün şuşalı qohumların acığını məndən çıxdı.

Vallah, o zarafatlar mənlük olmamışdı, həm yaş fərqimiz vardı, həm də aramızda pərdə.

Oqtayın qardaşı Eldar da babat ağdamlıdı. Bir yol onun məşinində gedirdik. Keçmiş Çapa-yev küçəsində "QAI" bizi saxladı. Haqqına sax-lamışdılar, amma Eldar məşindən dəli kimi dü-şüb onları borclu çıxardı. Çox pis mübahisə başladı. Onlar iki, Eldar tək. Mən qarışmadım.

Mübahisə qabaqda - "QAI" məşininin yanın-da gedirdi. Eldar cır-cır çığırırdı:

- Nəə saxlatmısınız, ə, məni?!

Deyişdilər, deyişdilər, axırda polislərdən biri bezib aralandı, bizim məşinə tərəf gəldi. Çərlə-mişdi, başını bulaya-bulaya soruşdu:

- Nətəər adamdı, ə, bu! Sən də ağdamlısan?

- Yox... Qalalıyam.

Əlini lap yaxına, aeroport yolu tərəfə uzadıb təəccüblə:

- Qalalı? Sən hara, ağdamlı hara? - məni Ba-kının Qala kəndindən bildi.

- Şuşa qalasından e, Şuşadan.

Bir az duruxub təzədən qayıtdı:

- Şuşalı? "Tem boli"! Sizin bir-birinizi görən gözünüz yoxdu.

Gədəbəyliymiş. Ağdam-Şuşa söhbəti haralara gedib çıxıb...

Ağdamlı tələbə yoldaşım Səidə məni çox vaxt "qalalı" deyə çağırardı:

- Qalalı, nətərsən?

- Səən sağlığın...

- Mən ölüm, niyə bozbaşa noxudu sayıb tökürsüz?

Noxud çoxdanın söhbətidi. Ağdamlılar deyir, qalalılar noxudu simiclikdən sayır.

Mənim anam da ağdamlıdı:

- Qıza denən, qalalılar qədərini bilir. Noxudu çox salanda bozbaşın dadını qaçırır.

121

Görün bibimin əri, qalalı Mikayıl dayı nə deyərdi:

- Ağdamlıya salam verəndən sonra barmaqları saymaq lazımdı...

Ağdamın yarısı şuşalıydı, Şuşanın yarısı ağdamlı. Orda bizim qohumlar, burda onların qohumları. Biz ordan bazarlıq eləyərdik, onlar canlarını Şuşada dincə qoyardılar. Xeyrimiz-şə-

rimiz bir. Ləhcəmiz bir. Bizim bir-birimizdən başqa kimimiz vardı axı?! Amma gözümüzü açıb elə Ağdam-Şuşa söhbəti görmüşdük: onlar elədi, biz belə, biz beləyik, onlar elə...

Ağdamsız, Şuşasız da davam eləyir bu Ağdam-Şuşa söhbəti. Bu söhbətlərdə yenə Ağdam Ağdamdı, Şuşa da Şuşa.

Ağdam Ağdamdı, Şuşa Şuşadı. Hər ikisi Qarabağdı. Amma Ağdam Şuşa deyil.

- Şuşasız Ağdam mənim nəyimə lazımdı, ə?
- Eldar deyir bunu.

Bunu hər ağdamlı deyir. Gedin laçınılıdan soruşun - o da elə deyəcək. Kəlbəcərli də. Zəngilanlı da. Hamı.

Dağın kəlləsində oturub böyür-başa yuxarıdan baxmağa öyrəşmişdik. Qıraq adam bir az özünü pis aparanda bilirsiz Şuşada ona nə deyirdilər?

- Qaqa, burda Qacar baş qoyub gedib ha!..
Baş qoyub yox ha, baş qoyub gedib.

Qıraq yerin adamına Şuşada "aşağıdan gəlib" deyirdilər. Dağın kəlləsində oturmusan, səndən yuxarıda bir göy üzüdü, bir də Allah - aşağıdan gələn gözə görünər? Ən azı vedrə bağlayardılar.

Ala qarğa bala çıxarmazdı Şuşada.

Atam bir laçınlı kişini avtobusun dalınca qa-
çan görmüşdü. Hər iki əlində ağır zənbil var-
mış, görüb "Paqorod" - şəhərarası avtobus tər-
pəndi, hıqqına-hıqqına birtəhər "Saxlaaa" de-
yib. Yazıq o boyda yüklə qaçırmış, "a" nətəər
uzanmasın: "Saxlaaa"...

Atam bunu bizdə bibim oğlu Vamiqə danı-
şanda, çox güman, "a"nı bir az da uzatmışdı:
"Saxlaaaaaaa"...

İl-ildən Vamiq də dartıb uzatdı. Guya laçınlı
o dar macalda segah oxuyurmuş: "Saxlaaaayy-
heyyeyyey!"

Sonralar mən Vaqiflə, başqa Laçın uşaqları-
la məzələnəndə kişinin başına qulaqlı papaq da
"qoymuşdum", qulaqları üstədən açıq papaq.
Guya kişini papağın qulaqları atdana-atdana
qaçan görüblər: "Saxlaaaayyheyyeyyey!".

Xanlıq paytaxtı olmuşdu Şuşa. Biz görən Şu-
şada da xanlıq havası qalmışdı. Ona görə ağ-
damlılar bizə "quru bəy" deyirdilər. Cibdə bir ma-
nat yox, amma əyində "dvuxportnu" kostyum,
boğazda qalstuk, dil də, məşallah, bir metr.

Kasıb şəhəriydi Şuşa, amma kürəyini yerə
verən deyildi. Şuşada dilənçi olmayıb heç vaxt,
biləsiz. Həm tarixi Şuşada, həm də biz görən
Şuşada olsa-olsa ayda-ildə bir qıraqdan gəlib
diləniblər, o da tam şikəst, əlsiz-ayaqsız adam-
lar. Şuşa dilənçisiz şəhəriydi. Azərbaycanda
ikinci belə yer yoxdu.

Şuşada varlı-kasıb söhbəti aşağı rayonlardakı kimi dərin deyildi. Burda süpürgəçi Mirzəqulunun da özünə görə hörməti vardı.

"Kasıb oğlandı". Bir vaxt bu həm də "mərd oğlan" kimi çıxırdı. Şuşasız Azərbaycanda kasıb oğlana münasibət başqadı...

Britaniyalı jurnalist var - Tomas de Vaal. "Qara bağ" kitabını yazıb. Bir yol şuşalı jurnalist Kərim Kərimliyə deyib ki, azərbaycanlıların Şuşanı necə sevdini küçələrdən də görürəm, Bakıda hara gedirsən, Şuşa yazılıb.

Tomas qarı-pəncərə dükanlarına vurulmuş "Şüşə" sözünü Şuşa bilibmiş...

Amma dəxli yoxdu, azərbaycanlılar Şuşanı Tomasın fikirləşdiyindən də çox istəyirlər. Ağdam-Füzuliyə, Qubadlıya-Zəngilana, Kəlbəcərə-Laçına sevgidən nəyə seçilir Şuşa sevgisi. Şuşanın adı gələndə ən vecsiz adamın da gözü yol çəkir.

Azər Qaraçənlinin sözüdü:

- Heç müğənnilərə fikir vermişən? Kimi dindirirlər, deyir, gün o gün olsun, Şuşada konsert verim. Demir Ağdamda konsert verim. Laçını, Kəlbəcəri də demir. Deyir, Şuşada konsert verim.

Əvvəllər Şuşada işləmiş bir polis polkovniki vardı, laçınlı. Allah rəhmət eləsin, Bakıda rəis olduğu idarədə şuşalı tutub gətirməyi qadağan eləyibmiş.

"Razvod"da açıq deyirmiş:

- Bura şuşalı tutub gətirməyin. Laçınlı gətirin, ağdamlı gətirin, kimi istəyirsiz gətirin, bir-cə şuşalı gətirməyin!

Dostlardan birinin oğlu olmuşdu, restorana yığışmışdıq. Demə, bu gün restoranda şouymuş. Neçə müğənni oxuyandan sonra Tünzalə Ağayeva gəlib çıxdı ora. Sifariş yolladıq ki, "Şuşa" mahnısını oxusun. Sözüümüzü yerə saldı. Xəbər göndərdi ki, mən o mahnını belə yerdə oxumuram.

Hamı elə Şuşa deyib durub.

Tünzalənin oxuduğu mahnının sözləri Səməd Vurğunundu. Əvvəllər xəbərimiz olmayıb:

*Bir əcəb gülşəndi torpağın-daşın,
Dumanlı dağlardı həyat yoldaşın...*

Kompüterimdə var "Şuşa" mahnısı. Bir də görürsən yığiram Elxanı, birgə qulaq asırıq.

- Ə, Allah rəhmət eləsin Səməd Vurğuna, elə bil bizim bu günümüzü görüb yazıb.

Elxanın sözüdü. Hər dəfə də bu duman məsələsindən yapışır. Dumanı əskik olmazdı Şuşanın.

Dumanın gəlişini mən yarım saat əvvəldən bilirdim uşaq vaxtı. Anam deyirdi, ayaqlarım sızıldayır, duman gələcək. Gəlirdi də.

O dumanlı günlərin biri yadımda ürəyimin sızılıtsıyla qalib.

Elxan o gün deyir, qaça, nənəmin başına açdığımız oyunu niyə yazmırsan, üzün gəlmir?

Beşdə-altıda oxuyan vaxtlarımızın söhbətiydi. Hardansa bir qulağı tamam yanmış manat keçmişdi əlimizə. Bir qulağı nədi, parası yanmış. Fikirləşirdik ki, bunu nə cür xırd eləyəək.

Dərscdən sonra özümüzü vurduq bazara. Elxan, mən, bir də Şakir. Bir balaca kəşfiyyatdan sonra məlum oldu ki, heç kimə paçka basa bilməyəcəyik, bəlkə elə Elxanın nənəsini aldaq? Bazarda yuxa satırdı, çox abırlı bir arvadıydı. Elxan razılaşdı.

Pulu səliqəylə bükmüşdük, yanığı bilinmirdi. Qoyduq arvadın qabağına ki, bizə üç dənə yuxa ver. Yazıq arvad nəvəsinə yuxa satmaq istəmirdi, üstəlik, Şakirlə mənə də tanıyırdı. Nə ilah elədi, havayı götürün, dedik, yox. Məqsədimiz var axı, üç yuxa 30 qəpik eləyir, bizə pulun xırdası lazımdı. Nəysə, müftə yuxa yedik, 70 qəpik də qazandıq.

Axşam arvad evdə pulu sayanda içindən bu yanıq manat da çıxıb, təbii. Elxan boynuna alıb ki, biz verən puldu. Elə mən də gedib evdə demişdim. Biz yuxanı həmişə "Nənə"dən alırdıq, sirrən bəri başdan açılmağı yaxşıydı ki, sonradan üzünə baxa bilim.

Bunu yazmağa nə var, ay Elxan? Yadımda ürəyimin sızıltısıyla qalmış o dumanlı günlərin birindən yazmağa hünərim çatmır. Belə şeyləri yazmaq nədi, oxumaq da hünər istəyir. Sınıf yoldaşım Xaqaninin bir laçınlı qızdan ötrü dəli olub çöllərə düşdüyünü, axırda da onu aldığı yazmışdım. Xoşuna gəldi qaçamın. Amma özünü öldürdü ki, birdən ayrı şeylər də yazarsan.

Yazmıram, qaqa, qoy evdəkilər elə bilsinlər ki, biz ömrümüz boyu yalnız onlardan ötrü ölmüşük.

Yazmasaq da olar. Sevgilər yaddan çıxan deyil onsuz da.

Qoy o sevgilərin hamısı sevgilisi dumanlı dağlar olan Şuşa sevgisinə qurban olsun, qaqa.

Şuşa-Ağdam söhbəti də Şuşa-Ağdam sevgisinə qurban olsun.

Siz heç Ağdamdakı Şuşa avtovağzalında olmusuz? Şuşa avtobusuna adamı nətəər haylayırdılar, qaqa?

- Qalıya gedən var, Qalıya? Qaldıq burda, ə...

Təki elə Ağdamda qalmaq olaydı Qarabağ söhbəti...

31 mart 2006

YOL ÜSTÜNDƏ

("Qarabağ söhbətləri")

89-un söhbətidi. Ağdamdakı Şuşa avtovağzalında dayanıb avtobusun tərpənməyini gözləyirdim. Sürücü Xaliq axır-axırda səsinə güc vermişdi:

- Qalıya gedən var, Qalıya?

Elə bil sərnəşin haylamırdı zalım, sinəsini qabardıb Ağdama (nə Ağdama, dünyaya!) meydana oxuyurdu. Dinc vaxtlar, Ağdamdan Şuşaya qalxmağın rahat olduğu illərdə belə eləməməşdi bəlkə. Yəqin dava başlayandan, yol cəhənnəmə dönəndən dilinə düşmüşdü. Seyrəlmişdi gediş-gəliş bu yolda.

Allah bilir, bəlkə elə dinc vaxtlar da bu cür haylayırmış. Yəni "şuşalıyam ey, şuşalı!"

Yol birdəfəlik bağlananacan Şuşa-Ağdam marşrutunda işləyənlərin hansı zillət çəkdiyini Qarabağda yaxşı bilirlər. Bir var Şuşa-Ağdam yolunu mənim kimi ayda-ildə bir keçəsən, bir də var hər gün, gündə neçə dəfə keçəsən. Şuşa-Ağdam avtobusunu sürən kişilər - Rəhbər, Əmir, Qədir, Əhsən, Lətif, Ənvər, Novruz, Bəxtiyar, Zakir, Xaliq (kimin adını yada sala bilmirəmsə, qoy

məni qınasın, üstümüzdə haqqı var) hər səhər ölümə gedir, hər axşam ölümdən qayıdırdılar.

Yolda hər şey ola bilərdi, olurdu da. Əsgəranın tən ortasında, Stepanakertin ayağında, Şuşa dolamalarında maşını daşa basırdılar, gülləyə tuturdular, yolu partladırıdılar. Hər şey olurdu, amma Şuşa sürücüləri qorxmurdular. Özlərinə, Allaha güvənib gedirdilər. Çünki rus ordu-suna bel bağlamaq olmazdı. O ordu bu davada da erməniyə qahmar çıxmışdı, erməni əlində daş-kəsək yolu kəsəndə çəkilib qıraqda dayanırdı, erməniylə əlbir olub adamlarımızı girov götürür, sonra özümüzə satırdı.

Xocalı - yaralı Xocalı olmasaydı, Şuşa-Ağdam yolu bir gün də işləməzdi. Düşmənlə əhatələnmiş Xocalı qoymurdu Şuşa-Ağdam yolunu bağlanmağa. Ermənilər Şuşa maşınlarını daşa basıb, gülləyə tutub dağdan kimi Xocalı da Stepanakert, Əsgəran maşınlarına turp eşir, ermənilərin köpünü alırdı.

Xocalı erməninin boğazına yaman pis keçmişdi davada. Ona görə Xocalını yaman pis dağıtdı erməni.

Xocalı müsibəti bir ayrı söhbətdi. Təklədilər Xocalını. Bu boyda Azərbaycanda təklədilər. Şuşanın, Ağdamın da əli çatmadı Şuşadan, Ağdamdan ötrü zülm çəkmiş Xocalıya.

Ötən söhbətdə ağdamlılara bir az sataşmışdım. Bu, sevgi dolu zarafatları. Bir-birinə şəbədə qoşmaq Azərbaycanın hər yerində var. Zərdabla Ucar qoşudu - aralarında Zərdab-Ucar söhbəti var. Şəkiylə Qax da belədi. Sevgidəndi bu, bölücülük deyil. Şuşa-Ağdam söhbəti də sevgidəndi. Qanımız birdi, canımız birdi, ən başlıcası, dərdimiz birdi.

Ağdamı zarafata tutmaq olar, dolamaq olmaz. Qarabağın orta göbəyidi Ağdam, savaşda hamıdan çox itki verən Ağdam.

Ağdamda yüz Ağdam var, Ağdam çox böyükdü. Rey əsl mən deyən ağdamlıdı - ləhcəsi gəndən çağırən ağdamlı, dili beş metr ağdamlı, dilinə görə dilçəyi olan ağdamlı. Müharibədə canının yarısını qoymuş Rey Kərimoğlu.

Adını çoxdan eşitmişdim, üzünü 2001-ci ildə gördüm. Qarabağ əlillərinin üsyana qalxdığı vaxtlar "Avropa" qəzetinə informasiya gətirmişdi. Ağır günləriydi, Qarabağ əlilləri ölkənin paytaxtında mühasirəyə alınmışdılar. Biz də re-daksiyada ağırdan yumağa dönmüşdük.

Çıxıb gedəndə mənimlə neçə ilin dostu kimi sağollaşdı:

- Qaqa! Niyə dilxorsan? Xətrinə dəyəne altmış dəne "pıçax" vuraram, özü də "nalışni"...

Bir neçə gün sonra hökumət Qarabağ əlillərinə "qalib gəldi", Rey də parlamentdə özünü doğradı. Hamımızın xətrinə dəymişdilər...

Cavanlıq sevgisi avtomat olmuşdu Reyin, gec evləndi. İki il qabaq əsl kişi toyu elədi - həm məclisdə qadın yoxuydu, həm də çox yaxşı kişilər vardı.

Mən o toyda axıracan ağladım, ürəyimdə ağladım. Bir ayağı dizdən yuxarı kəsilmiş ağdamlı oğlanın - Reyin savaşı dostunun qoltuq ağacını qırağa tullayıb oynamağınasa adam kimi ağladım.

Toyluq yaşını Qarabağda qoyub gəlmiş Reydi Ağdam, Reyin toyunda tək ayaqla oynayan qardaşımızdı Ağdam.

Rey Şıxbabalı kəndindəndi, Seyid Lazım ağanın kəndindən. Mənə doğma kənddi Şıxbabalı. Təpənin böyründən adlayıb gedərdim Muğanlıya. Muğanlı anamgilin kəndidi. Dəli Muğanlı, yəni igid Muğanlı.

Yayda hamı Şuşaya yaylağa gələndə mən arana düşürdüm. Qoyuna-mala getmişəm o kənddə, lap elə kənd uşağı kimi. Təndirin qırağında isti çörək, bağda turş alça (qırmızı alça!) yeməyim, tağdan körpə xiyar üzümüm vardı.

Xalamın inək sağmağı dünyanın ən gözəl tamaşalarından biri kimi qalıb yadımda. Ağdam-

sız günlərini Oğuzun Bayan kəndində üzən xalamın.

Dəli Muğanlının igid əhlidi Ağdam, qaçqınlıqda itirdiyim xalamdı Ağdam.

Dəli Muğanlının bir yetirməsi, kiçik qardaşımız var - "525-ci qəzet"dəki Aydın Bağirov. Dava vaxtı balaca olub, Qarabağ, Ağdam ondan ötrü xəfif uşaqlıq xatirələrindən ibarət idi. Amma oturuşundan-duruşundan deməzsən ki, Ağdamı doyunca görməyib.

Ağdamda düz-əməlli yaşamamış, Balakəndə böyümüş böyük qardaşımız var - Adil Qaçayoğlu. Kim ağdamlı görmək istəyirsə, gəndən Adilə baxsın, oturub ikicə kəlmə kəssin. Ağdam ağrısı içini doğramasa, deməli, o adamın ürəyi yoxdu.

Balaca qardaşım Aydın, böyük qardaşım Adildi Ağdam. Dərd qardaşlarım.

"Zirzəmidə gecələyən şəhər". Mən bu yazını Şuşa xəstəxanasında, palatalar da, dəhlizlər də yaralıyla dolu olan vaxtlarda oxumuşam. Ağdamlı balası Vahid Qazi yazmışdı.

Ən təsirli yazısını Ağdamdan yox, Şuşadan yazan Vahid Qazidi Ağdam. Şuşanı Ağdamdan çox istəyən qardaşımız.

Mən bütün ağdamlıları Şuşanı Ağdamdan çox istəyən gördüm.

Qarabağlılarda siz deyən yerliçilik olmayıb. Yerliçilik bir az siyasətlə gəldi, bir az da dərdlə. Dərd ortaqlığı dağla aranın fərqi görünməz elədi, adamlar simsar oldu. "Azadlıq"da işləyəndə hərdən dağlı-aranlı Qarabağ uşaqları bizim otağa yığışdı. Gündüz Tahirli bizə ad da qoymuşdu: "Qaqalar fraksiyası". "Avropa"nı çıxaranda da bizə ad qoymuşdular: "Qarabağlıların qəzeti".

Qarabağlıların bir yerə toplaşmağından heç kimə ziyan gəlməz, uzağı bir qonaqlıq olacaq axırda.

Bütün dərd qardaşlarının bir ağsaqqalı vardı - Famil Mehdi. Ölməmişdən qabaq öldü, əriyib-əriyib dərdədən bir tikə qalmış getdi Famil Mehdi.

Azər Qaraçənli qardaşımız çox yaxşı yazmışdı: "Famil Mehdi sözün həqiqi mənasında Qarabağ dərdi çərlətdi. O, Vətən uğrunda öldü. Adama deyərlər, bəs sən nə gözləyirdin? Gözləyirdin ki, kimsə Vətən uğrunda yaşasın?"

Vətən uğrunda sağ qala bilməmiş Famil Mehdidi Ağdam.

- Dədəyin goru haqqı, heç nə gözümdə deyil - nə Şuşa, nə torpaq. Bircə arzum var: tez ölüm gedim balamın yanına - bunu ötən ilin yayında qohumumuz Zakir kişi demişdi mənə.

Madar oğlunun qırxı təzəcə çıxmışdı. Otuz beş yaşlı balasının ürəyi dayanmışdı. Möhkəm adam bilirdim Zakir kişini, indiyəcən neçə ağır dərdə tablaşmışdı.

Yol üstündəydi, balasının ilini gözləmədi, köçdü getdi bu dünyadan.

Ayağı torpaqda olsaydı, bəlkə dünya gözündə olardı. Elə onu da Şuşanın dərdi öldürdü.

Qarabağ söhbətinə yoldan başlamışdıq - Şuşa-Stepanakert yolundan, 1988-in fevralından. Hara fırladırsan, gəlir yolun üstünə çıxır Qarabağ söhbəti. Hamı yol üstündədi. Yol da bağlı.

Qarabağın beş kəndinin adını bilməyənlər oturub-durub "Lazım gəlsə, Qarabağı qaytarırıq" deyirlər.

Lazım nə vaxt gələcək, yollar nə vaxt açılacaq, yola düşməyə kimlər qalacaq?..

Uzun bir yoldu Qarabağ söhbəti...

11 aprel 2006

YAY YAĞIŞI

(*"Qarabağ söhbətləri"*)

O axşamkı yağış göz yaşımı yalan elədi. Ağlım kəsəndən yayda belə müsibət görməmişdim. Elə bil göy üzü yerə tələsirdi. Sel həyəti necə basmışdısa, sanki şüşəbənddən yox, dəryada təklənmiş gəminin gözlüyündən baxırdım.

Söhbətin Şuşadan getdiyini göydə tutdunuz yəqin. Amma ağılınıza gəlməz ki, Şuşadan, yağışdan-doludan yox, futboldan danışmaq istəyirəm.

Qarabağ söhbətləri boyunca futbola da toxunmuşuq. Oxuyanlar oxuyub. "Neftçi"nin oyununa baxacaqdım deyə sinif yoldaşım Reyhanın ad gününə getməməyimin peşmançılığını dilə gətirmişdim. Qonşumuz İntiqamın "Neftçi"yə görə erməninin başını yardığını yazmışdım. Demişdim, ara-sıra "Qarabağ"ın oyunlarına baxmaqçün Stepanakertə düşərdik, Tiflis və Kiyev "Dinamo"larına azarkeşlik eləyən sinif yoldaşlarım mənim "Neftçi"mi lağa qoyardılar. Erməni Vaçikin "Ararat"ın "Neftçi"yə son saniyələrdə vurduğu qola sevinib məhlə uşaqlarıyla məzələnməyi də ("Göygööl, Göygööl...") yadınızda olar.

Futboldan bundan artıq nə danışacaqdıq Qarabağ söhbətində? Amma... Amma iş elə gətirdi ki, mən indicə təsvir etdiyim o yağışlı yay axşamını xatırlayası oldum. Bu da ayrıca futbol söhbətinə körpü saldı.

Futbol xəstəliyinə dördüncü sinfin əvvəllərində tutuldum. 1976-cı ilin payızında. "Neftçi" güclülər dəstəsinə adlayan vaxt.

Otuz illik futbol sevgisinin ən qaynar dövrü də elə orta məktəb illərinə düşür. Sevgilər futbol sevgisinə şərik çıxmamışdı onda, dərdin onu üstələməyinə isə lap çox qalırdı.

Payızda, oktyabrın-noyabrın dumanında-çis-kinində yerdən durmağın gəlmir. Taxtapuçun üstündə taqqıldayan damcılardan üşüyürsən, o ki qala çölə çıxasan, sel-suya qərq ola-ola dər-sə gedəsən. Yorğana bükülə-bükülə özünü hə-lə səhərin açılmadığına inandırmaq istəyirsən. Və birdən, elə yorğanın arasında yadına düşür kü, həftənin üçüncü günüdür, axşam futbol ola-caq - Tiflisin oyunu, Kiyevin oyunu, "Spartak"ın oyunu! Dik atılırsan çarpayıdan, soyuq yaddan çıxır, heç dərs də gözünə durmur.

Çərşənbələr Avropada böyük futbol günü sayılırdı - klub turnirləri yalnız həmin gün keçirilirdi. Düzdü, biz indinin uşaqları kimi "Liverpul"-

"Barselona" oyununu izləyə bilmirdik, bu oyunu yalnız yuxuda görmək olardı, amma sovet televiziya Çempionlar kuboku, Kuboklar kuboku, UEFA kubokunda yarışan SSRİ komandalarının oyunlarından reportajlara qızırğalanmırdı. Bir gündə iki "Dinamo"nun (Tiflisin və Kiyevin!), "Spartak"ın oyununa baxmaq imkanı. Özü də kimlərlə oyununa - ispan, ingilis, italyan, alman, holland klublarıyla. Kef deyil, bəs nədi?!

Məktəb vaxtının futbol xəstəliyi sizə zarafat gəlməsin. Gecə yuxudan kəsirdin - səhər dura bilmirdin, dərs oxumaqdan kəsirdin - məktəbdə üzün qaralırdı, qəzet-jurnala pul verməkçün boğazından kəsirdin - bufetə gedə bilməyib ac qalırdın.

Başqa şeyləri demirəm, qəzet-jurnal davası ayrı davaydı. "Kiosk Surxay" bilmirdi beş-altı nüsxə "Futbol-Xokkey" qəzetini neçə adamın arasında bölün ki, heç kim inciməsin. O qəzet 15 qəpiyəydi, mən 30 qəpiyə alırdım. 3 qəpiklik "Sovetski sport"a və "İdman"a da 10 qəpikdən az verdim yadıma gəlmir. Hələ bunun "Fizkultura i sport" jurnalı var, "Sportivniye iqrı" jurnalı var. Hətta bir ara Bolqarıstanın "Naroden sport" qəzetinə dadanmışdım, onu da bahasına alırdım. Rus dilinə çox yaxındı bolqar dili.

3-5 qəpiyə aldığım başqa qəzetləri - "Azərbaycan gəncləri"ni, "Bakı-Baku"nu, "Komsomol-

ka"nı, "İzvestiya"nı, "Pravda"nı demirəm, onların da idman səhifələri vardı axı. İdman səhifəsi axtara-axtara "Nedelya"ya, "Moskovski novosti"yə, "Za rubejom"a da mehr salıb axırda həm də qəzet xəstəsi oldum.

Bakıdan qəzet ya çıxan günün axşamı, ya da bir gün gec gəlib çatırdı. Abunəni gözləməyə səbir hardaydı! "Sovetski sport"a abunəydim, amma poçtalyona bel bağlamayıb onu həm də köşkdən alırdım, gedib avtovağzalda Bakı məşinını gözləyirdim ki, qəzet haçan gəlib çıxacaq.

Tək bunlar deyildi futbol xəstəliyinin əlamətləri. "Neftçi" uduzanda (ən çox da öz yerində uduzanda) üzüquyulu düşürdüm. Oyunun qurtarmasına az qalanda, bilinəndə ki, "Neftçi" bu dəfə də bir şey eləmədi (tutalım, "Torpedo"yla 0:0 oynadı), dəli kimi saçımı yolurdum, həmin gün hirsimdən ac yatırdım. Qələbəyə isə meymun kimi atılıb-düşürdüm...

Qəzet-jurnalı oxuyandan sonra atmırdım, divar şkaflarından birini mənə ayırmışdılar. Əsgərliyə gedənəcən o şkafta əməlli-başlı tarix qalaqlanmışdı - səhifələri saralmış qəzetlər, kitabçalar, jurnallar, futbol qeydləriylə dolu bloknotlar. Evdə heç kimin o şkafta dəyməyə ixtiyarı yoxuydu, əlimyandıda pal-paltar bükməyə qəzet lazım olanda da dəyməzdilər.

Əsgərlikdə olanda ürəyim yumşaldı - anama yazdım ki, işlətməyə qəzet lazım olsa, mənim şkafımdan götürün. İki il qəzetlərimi işlətmışdilər, amma qurtarmamışdı.

Əsgərlikdə ağıma gəlmişdi ki, birdən anam şkafdan qəzet götürəndə məktəbi qurtaran il yazdığım şeirləri də görmüş olar. Neçə bloknotsa şeir yazmışdım həmin il, hamısı da sevgi şeri. Yaman sıxılırdım buna görə.

Qayıdandan sonra şeir bloknotlarını həyatimizdə yandırdım. Onlar bir ədəbiyyat nümunəsi deyildi. Yaza-yaza bilirdim bunu. Amma yazmaya da bilmirdim.

Şeirləri yandırdım, amma məni "şair eləmiş" ağırdan qurtula bilmədim.

Nə isə, futboldan danışırıq.

Sınıf yoldaşlarımdan bir futbol dəlisi də vardı - Azər. Futbol dəlisiydi, amma "Neftçi"nin xəstəsi deyildi, onunku Tiflis "Dinamo"suydu. Xalası Tiflisdə olurdu deyə ora tez-tez gedib-gəlirdi, bir növ gürcüstanlı olmuşdu. Hətta "Kiosk Surxay" onu "bico" çağırırdı.

Bizə qəzet saxlamayanda Surxay dayıyla davamız düşürdü, amma aralana bilmirdik. Bir dəfə Azər ona Tiflisdən çaxır gətirmişdi. Çaxırın görün kimi köşkü bağlayıb özünü verdi bazarın

içindəki çayxanaya, bəzi adamların orda ayaqüstü araq-çaxır gillətməyə icazəsi vardı, o cümlədən Surxay kişinin. Bir saatdan sonra Surxay kişiye baş çəkəndə onu qıpqırmızı qı-zarmış gördük, əməlli-başlı hallanmışdı:

- Çaxır döyül e, bico, bəhməzdi, bəhməz!

Yaxşı kişiydi Surxay dayı. Şuşa çıxandan heç görməmişəm onu.

Bir ara Tiflisə hamı azarkeşlik eləyirdi. 70-ci illərin sonu, 80-nin əvvəlləri çox gözəl bir komanda yaratmışdı gürcülər - Qabeliya, Sulakvelidze, Çivadze, Daraseliya, Qutsayev, Şengeliya, Kipiani...

Şengeliyadan zəhləm gedirdi - top oğrusuydu, ən qəliz məqamlarda sivişib qol vurmağı bacarsa da, çox da yaxşı oyunçu saymırdım onu. Amma Daraseliyadan ötrü öldürdüm. Yazıq Daraseliya! 1982-də, cəmi 26 yaşında avtomobil qəzasına düşüb öldü. Bu bədbəxt hadisədən il yarım qabaq Kuboklar kubokunun finalında Demokratik Almaniyanın "Karl Seys" komandasının qapısına qələbə topunu o vurmuşdu. Gününədək xatırlayıram - 1981-ci il mayın 13-də.

Xokkeyçi Valeri Xarlamov da avtomobil qəzasında öldü - 1981-də. Onda da yaman təsirlənmişdim.

Tiflisin komandası çox güclüydü, amma Azərin heç insafı yoxuydu - "Neftçi"ylə oynayılanda da gürcülərə azarkeşlik edirdi. Vay o gündən "Neftçi" uduzaydı, səhər qalırdım Azərin əlində.

Mən "Neftçi"nin namını vermirdim. Bir ara uşaqlarla totalizator da oynadıq, özü də dəqiq hesab göstərməklə. Elə-belə, bir növ məzəyə, uzağı çaypuluna oynayırdıq. Elə olurdu 8-9 matçın hesabını 90 faiz düz tapırdım. Amma uda bilmirdim, çox vaxt da "Neftçi"də yanırdım. Təhlilim, "Spartak" (Moskva)-"Neftçi" oyununa 3:0 hesabı verməyə ürəyim gəlmirdi, deyirdim, 1:1 olacaq. Oyun ən yaxşı halda 3:0 bitirdi.

Mən gördüyüm "Neftçi"də ən yaxşı oyunçu Səməd Qurbanovu sayıram. Çox qeyrətli futbolçuydu Səməd, yorulmaq bilmirdi. Rəşid Özbəyovu da çox istəmişəm, Allah rəhmət eləsin ona. İqor Ponomaryovu, İsgəndər Cavadovu da çox istəyirdim. Amma onlar Səmədlə Rəşid qədər sabit oynayırdılar.

"Neftçi" mənə çox zülm verib, qoy birini deyim. 1982-ci ildə Yerevanda "Ararat"a 0:3 uduzanda Xoren Oqanesyan yaman gözəl bir qol vurdu. O qolu hər bazar günü mərkəzi televizi-

yada gedən futbol icmalında düz bir il göstərdilər. Əvvəl turun ən yaxşı qolu kimi, sonra ayın ən yaxşı qolu kimi, sonra da ilin ən yaxşı qolu kimi. Yandım-yaxıldım bir il.

Oqanesyan yaxşı futbolçuydu, gərək düzünü deyəsən. SSRİ yığmasına qaşına-gözünə aşıq olub aparmamışdılar ki...

Futbolsuz bir günüm yoxuydu. İndi görün bu cür futbol xəstəsi 1982-ci ilin yayını - İspaniyada keçiriləcək dünya çempionatını necə həsrətlə gözləyirdi. Bu mənim ilk çempionatı-mıydı (əsl azarkeşlər təqvimə dünya çempionatından dünya çempionatına hesablayır, ona görə deyirəm mənim ilk çempionatım). 1978-ci ildəki Argentina çempionatına ötəri baxmışdım, bir az Şuşada, bir az Ağdamda. Çempionatın yarısında xalamgilə getdim, arada xeyli oyunu bada verdim. Bu çempionata isə tam baxacaqdım, heç hara gedəsi deyildim.

Futbola görə, indiki terminlə desək, ailə büdcəsinə zərbə vurdum. Televizorumuz köhnəlmişdi, başına-gözünə döyməsən, göstərmirdi. Təzəsini almağa məni də apardı atam. Əjdaha bulağından, Ramizin dükanından aldım. Gətirib şüşəbənddə qoyanda sevindiyimdən uçurdum. İyunun 12-siydi. Dünya çempionatının başlanmasına bir gün qalırdı.

İyunun 13-də Argentina-Belçika matçıyla başlayan həmin çempionat bütün dövrlərin ən maraqlı futbol festivallarından biri sayılır. Mənim aləmində isə o, bütün dövrlərin ən yaxşı futbol turniridi. Bəlkə də şişirdirəm, ilk sevgi şirin olur deyə bu cür düşünürəm. Axı dostum Adil Qaçayoğlu da 1970-ci ilin çempionatını əvəzsiz sayır. 70 deyib durub. Adil o çempionata 16 yaşında baxıb. 1982-ci ildə mənim də 16 yaşım vardı...

Elə ilk oyun hamını mat qoydu. Dörd il qabaq öz meydanında heç kimə aman verməmiş dünya çempionu Argentina belçikalılara uduzdu. Yeri gəlmişkən, Argentina həmin çempionatda heç nə ilə yadda qalmadı. 1978-in qəhrəmanı Mario Kempes daha o Kempes deyildi. Dieqo Maradona isə hələ o Maradona olmamışdı.

Dünya çempionlarının ovulub tökülməyi azmış kimi meydan sahibləri - İspaniya komandası da biabırçı günə düşdü. Bütün turnir ərzində bu komanda cəmi bir qələbə qazandı, onu da Yuqoslaviya yığmasının qarısına təyin olunmuş haram penaltinin hesabına.

Hakim səhvləri həmin çempionatda çox oldu, hamısı da nəticəyə təsir edən səhvlər.

Almanlar finala qədər gəlsələr də, bir oyun göstərə bilmədilər. Əvəzində dəhşət əclaflığa imza atdılar. Qrup mərhələsinin ilk oyununda Əlcəzairə uduzan almanlar Avstriya yığmasıyla son görüşə çıxanda bəlli olmuşdu ki, oyun 1:0 hesabıyla bitsə, növbəti mərhələyə bu iki komanda qalacaq. Əlcəzairin son oyunu bir gün qabaq keçirilmişdi. Onun da, Avstriyanın da dörd xalı vardı. Almanlarınsa iki. AFR-Avstriya oyunu 1:0 hesabıyla bitsə, hər üç komandanın xalı bərabərləşir, amma top fərqi görə Əlcəzair qrupda qalırdı. Ona görə sabahısı gün iki alman komandası - AFR almanlarıyla Avstriya almanları bütün oyunu ayaq sürüyüb Əlcəzairi qrupda saxladılar, matç 10-cu dəqiqədə vurulmuş qolla 1:0 AFR-in xeyrinə qurtardı.

Bu biabırçı matçdan sonra FİFA dünya çempionatlarının qrup mərhələsində son turun oyunlarının eyni vaxtda keçirilməsi haqda qərar verdi. Amma olan olmuşdu...

İngilislər qrup mərhələsini itkisiz başa vursalar da, ikinci stadiyada tamam söndülər.

SSRİ yığmasına gəlincə, onun başına oyun çempionatdan əvvəl gəlmişdi. Komandanı futbol fəlsəfələri tamam fərqlənən üç məşqçiyə tapşırırmışdılar - "Spartak"dən Konstantin Beskova, Kiyev "Dinamo"sundan Valeri Lobanovskiyə, Tiflis "Dinamo"sundan Nodar Axalkatsiyə. Məzmunuz komanda alınmışdı.

Futbolda hər şey olur, belə zəif komanda az qala yarımfinala çıxacaqdı. O vaxt danışırdılar ki, SSRİ ikinci mərhələnin son turunda Polşaya qəsdən xal verib yarışı dayandırdı. Polyakları heç-heçə qane edirdi, matç da 0:0 bitdi. Danışırdılar ki, Kremldən o vaxt təlatümlər içində olan sosialist ölkəsinin "xətrinə dəyməmək" sifarişi gəlib.

O çempionatda Argentina və İspaniya, İngiltərə və SSRİ biabırçılığından, almanların futbolu ləkələyən davranışından da faciəvi hadisə baş verdi.

Bu, Fransa faciəsiydi. Fransa həmin çempionatın yaraşığıydı. Tiqana, Jiness, Platini... Gözümün önünə gəlir o yaraşıqlı komanda. Qrupdakı ilk oyunda ingilislərə 1:3 uduzanda deməzdin ki, bu komanda irəli gedəcək.

Zəif Küveyt üzərində qələbə və ortabab çexlərlə heç-heçə Fransanı ikinci mərhələyə çıxardı. Burda isə fransızlar fantastik oyun göstərüb Avstriya və Şimali İrlandiyaya əl-qol açmaq imkanı vermədilər. Yarımfinalda onların qarşısına almanlar çıxdı.

Fransa-Almaniya qarşılaşması. Bu dramatik oyun haqda 1982-dən ötən 24 ildə çox danışılıb. Amma heç bir söz həmin axşam yaşanan faciəni ifadə etmək gücündə deyil.

Mən, təbii ki, fransızlara azarkeşlik edirdim. Həm Platiniyə görə, həm də almanların ərəblə-

rin başına açdığı oyuna görə... Hesabı almanlar açdı, deyəsən, Littbarski, balacaboy könlü oğlan. Sonra Platini penaltiyə bərabərlik topunu vurdu. Bunlar ilk yarıda oldu.

İkinci hissədə fransızlar neçə gözəl imkanlardan yararlana bilmədilər. Çox gərgin oyun gətirdi. Platininin zərbəsinin dirəyə tuş gəlməsini xatırlayıram. Almanların yekəpər qarışması Şumaxerin kobud sıçrayışla Batistonu o dünyalıq eləməyi yadıma gəlir. Batistonu meydançadan birbaşa xəstəxanaya apardılar, bütün dişləri qarına dolmuşdu.

Düzgün hakimliyə qalsaydı, Şumaxer meydanından qovulmalıydı. Amma ona, deyəsən, heç sarı vərəqə də vermədilər.

Nə oldusa, əlavə vaxtda oldu. Əvvəl Trezor, sonra Jiress Fransanı irəli çıxardı - 3:1. Amma alman maşını sınımadı. Rummenige meydana çıxan kimi oyun dəyişdi. Hesab da dəyişdi - 2:3, 3:3.

Penalti seriyasında fransızlardan kimsə bəd-rədi. Oyunu almanlar apardı.

Fransa bədbəxt oldu...

Ancaq Fransadan qabaq, özü də ondan bə-tər bədbəxt olan da vardı. Yaddan çıxmaz o müsibət. Braziliya müsibəti...

1982-ci ilə qədərki Braziliya yığmalarını yalnız köhnə kadrlarda görmüşəm. 1982-dən sonrakı Braziliyaları yaxşı görmüşəm. 1982-ci iləcən Braziliya üç dəfə dünya çempionluğunu qazanmışdı. 1982-dən sonra Braziliya daha iki dəfə bu titula sahib çıxıb. Amma mən Braziliya deyəndə bir komanda tanıyıram: 1982-nin Braziliyasını!

Müsibət komandaydı 1982-nin Braziliyası. Ziko vardı həmin komandada. Sokrates vardı. Falkao vardı. Eder vardı. Nağıl kimi futbolçular.

Qrup mərhələsinin ilk oyununda SSRİ-nin gözlənilməz müqavimətiylə üzləşən (üçqat çempionlar son 15 dəqiqədə vurduqları qollarla birtəhər qalib gəldilər - 2:1) Braziliya sonra hamını bir-bir əzib keçdi - qrupda Şotlandiya (4:1) və Yeni Zelandiyanı (4:0), ikinci mərhələnin ilk matçında isə Argentinanı (3:1). Yarımfinala çıxmaq üçün İtaliyayla heç-heçə oynamaq bəs edirdi. Bu oyun iyulun 5-də keçiriləcəkdi.

Televizorun qarşısında yerimi oyundan xeyli əvvəl rahatlamışdım. Özüm də çox sakitiydim. Braziliyanın "bir ayaqla" qələbə çalacağına heç bir şübhəm yoxudu. İtaliya öz qrupundan gücbəlayla çıxmışdı (3 oyun, 3 heç-heçə - Kame-

run yalnız topların fərfinə görə ondan geri qalmışdı). Onun dördüncü final mərhələsinin ilk oyununda Argentinanı 2:1 udması da böyük qəhrəmanlıq deyildi. Dediym kimi, Argentina həmin çempionatda çox adi bir komandaydı.

Oyuna az qalmış dayım gəlib çıxdı bizə. "Şuşa" qəzetinin redaktoruydu dayım, ciddi, zabitəli adamıydı. Elə də azarkeşliyi yoxuydu, amma o da özünü futbola yetirmişdi. Özü də kefi kök idi. Gözləri işıldaırdı:

- Kimə "balet" eliyəsən?
- Braziliyaya, dayı...
- Ə, Braziliya nədi? İtaliya onu mələdəjək.
- Əşi, qoy görək, azı dörd-beşin vuracaq Braziliya.

Dayı-bacioğlununku həmin gün heç tutmadı. Nə oyundan əvvəl, nə oyun boyunca, nə də oyundan sonra.

Futbolda hər şey olur. İtaliya doğrudan da Braziliyanı mələtdi. Məni də ondan betər.

24 il keçir, amma o oyun büsbütün yadımda qalıb. Sadəcə, qol vurulan dəqiqələri internetdən götürmüşəm.

Əvvəlcə İtaliya fərqləndi. İnternetdə 5-ci dəqiqə qeyd olunub.

Sonra Braziliya. İnternetdə 12-ci dəqiqə yazılıb.

İtaliya yenə irəli çıxdı. 25-ci dəqiqə.

Braziliya yenə hesabı bərabərləşdirdi. 68-ci dəqiqə.

Yenə İtaliyanın növbəsi gəldi. İnternet 74-cü dəqiqəni göstərir.

Və Braziliya daha bir qol vura bilmir - qələbəyə bərabər heç-heçə qolunu.

İtaliyadan hər üç qolu Rossi vurdu. Braziliyadan Sokrates və Falkao.

Statistika bundan ibarətdi.

Necə sarsıldığımı yenə deyə bilmirəm. Bir yandan da dayım məni məsxərəyə qoydu.

Yazıq dayım, o çempionatdan bir il sonra cavan yaşında dünyasını dəyişdi. Bilsəydim, belə tez itirəcəm onu, ürəyimdə acığımı tutmazdı dayıma.

Braziliya uduzdu. Gözümün yaşını boğa-boğa şüşəbənddən çölə, təzəcə başlayan yağışa baxmağa başladım. Həmin gün çox yaxşı hava vardı, matç boyu tutuldu və məhz hakimin final fitindən sonra şıdırğı yağış tökdü. Aləm dağıldı, aləm. Üzümü dayıma tutdum:

- Dayı, göylər də ağlayır e, göylər də...

O yay yağışı mənim yadıma durduğum yerdə düşməyib. Ötən ayın sonunda uzaq bir di-

yardan kədərli xəbər gəldi. Tele Santananın ölüm xəbəri. Tele Santana həmin virtuoz Braziliya yığmasının baş məşqçisiydi. Neçə vaxtdı şəkərdən yatırmış, ayağını kəsiblərmış.

Santananın ixtisasca jurnalist olduğunu mənim yadıma Adil Qaçayoğlu saldı. Onun dünya çempionatındakı uğursuzluqdan (Braziliya üçüncü dünya çempionatında uğur adına bir nəticə ola bilər: dünya çempionluğu) sonra vəzifədən uzaqlaşdırılmayan ilk və yeganə braziliyalı məşqçi olduğunu da Adil qardaşım dedi. Doğrudan da. 1986-cı il çempionatında da Braziliya yığmasının sükanı arxasında Santana dayanmışdı (Braziliya yenə gözəl oynasa da, dördüncü finaldan uzağa gedə bilmədi).

Santana futbol romantikiydi. Onun futbol fəlsəfəsində bir meyar vardı: irəli, irəli, irəli...

Yazıq Santana. 74 yaşında öldü. Siz İtaliyanın Braziliyanın qapısına vurduğu son topun, qələbə topunun, ölüm topunun dəqiqəsini yadda saxladız mı? 74-cü dəqiqəni.

5 iyul 1982-ci il. Axşamçağı. Şuşa. Futbol üzüntüsündən canı ağrıyan, şüşəbənddən yağışa baxan gözü yaşlı oğlan.

O oğlan bilmirdi ki, bu dünyada futboldan betər sevgilər olacaq, futboldan betər ağrılar olacaq.

Şuşa gedəcək.

...Elə bil dəryada təklənmiş gəminin gözlüyündən baxırdım...

Yağış yuyan, sel aparən deyil Qarabağ söhbətlərini...

5 may 2006

SON SÖZ YERİNƏ

QƏRİB GECƏLƏR

O gecədən bir gün qabaq Fəxri, Rövşən, bir də mən "28"də "Rəsulun yanı" kimi tanındığımız kafedən çıxanda şəhərdən əl-ayaq yığışmaqdaydı, adamlar, maşınlar azalırdı. Yolu arxayın-arxayın keçə-keçə gözlərim "Qaqarin körpüsü" tərəfə dümdüz uzanan asfalt boyu axdı. Elə bil bu səssizliyi, hamarlığı daha heç vaxt görməyəcək kimi:

- Sabah bu küçələrdə, Allah bilir, nələr olacaq... - dedim.

Fəxriyənin Rövşən dinmədilər. Aydınıydı nədən danışırım. Bayaقدan sabahkı günün həyəcanını bölüşmərdükümü? Son dörd-beş ayda bizim ayrı bir söhbətimiz vardıymı ki?

Çərşənbə axşamıdı. Qəzetimizin gələn sayı şənbə günü çıxasıdı, ancaq iki gündü əlimiz işə yatmır. Bu basabasda nə planlaşdırasan, kimə nə tapşırıq verəsən, nədən yazasan?.. Yolunu gözlədiyimiz gün ərəfəsindəyik. Gözümüz yol çəkir, nigaranıq.

"Avropa"nın üç gün qabaqkı sayını bir döyüş vərəqəsi kimi buraxmışdıq. Ramiz Rövşənlə müsahibə, Kamil Vəliylə müsahibə, Mehman Cavadoğluyla müsahibə, Eyvaz Borçalının İlham Əliyevə açıq məktubu, Fəxrinin "Yaxşı yol, İsa" yazısı, Qurbanın yazısı, Alyanın yazısı...

İndi bütün patronları atıb qurtarmış, öz başına vurmağa belə gülləsi qalmamış əsgər kimiydik. Qarşıda isə vətən Əliyevlərin əlinə keçəndən gözlədiyimiz gün dururdu. Ağır gün.

Gecəni narahat yatdım. Yata bilmədim də demək olar. Səhər tezdən key kimiydim.

Boynuma alıram. Sınımışdım. İlham Əliyev baş nazir olandan əlimi üzmüşdüm. Bu qəlb yazısında siyasətdən danışmaq istəmirəm, ancaq deyim: Qərbin davranışı, hakimiyyətin davranışı, müxalifətin davranışı, cəmiyyətin davranışı - hər biri ayrılıqda və hamısı bir yerdə - yaxşı heç nə vəd eləməirdi. Qatar getmişdi.

Amma ümitsiz şeytandı - evdən çıxanda hər şeyin yaxşı olacağına, lap möcüzə baş verəcəyinə inanırdım.

Seçki məntəqəsi. Şuşa əhlinin bir hissəsi burda səs verir. İlk dəfə burda 1993-cü ildə

səs vermişdim. Devrilmiş, tifaqı dağılmış hakimiyyətin başçısı Elçibəyə etimad referendumunda. Anam obaşdan gedib hamının gözü qarşısında, kabinəyə girməmiş Elçibəyin lehinə səs vermişdi. Qeyrət məni boğmuş - bilə-bilə ki, mənim bircə səsım çarxı döndərilmiş bu ölkədə heç nəyi həll eləmir, bu referendum da bir oyundu, tamaşadı, gedib Elçibəyə səs vermişdim...

1995-ci ilin parlament seçkisi də yadıma gəlir. Evdəkilərin də pasportunu götürmüşdüm. Bülletenləri alıb kabinəyə keçmək istəyəndə bir müşahidəçi başımın üstünü aldı. Məni cinayət başında yaxalamış o cəbhəçi oğlan "Azadlıq" qəzetində işlədiyimi biləndən, beş-altı nəfərin yerinə kimə səs verəcəyimə əmin olandan sonra kırımışca qayıdıb yerində oturdu.

Burda heç vaxt belə qələbəlik görməmişdim. Qarşıma birinci çıxan orta məktəbdə məndən iki sinif yuxarı oxumuş Zaur oldu:

- Qaqa, yazırdınız seçkiyə gəlin. Bu da mənim səsım...

Nə deyirlər-desinlər, o gün millət seçkiyə gəldi də, necə lazımdı, səs verdi də...

Kabinəyə girəndə əlim titrədi. Mən boyda adam (boy-buxuna, yaşa görə mən boyda adam deyirəm, ağılınıza başqa şey gəlməsin) təkrar-təkrar baxdım ki, birdən çaşıb ayrı adama səs vermiş olaram.

Bülleteni qutuya atmazdan əvvəl öpüb gözümün üstünə qoydum. Nigarançılıq yaman pis şeydi...

İşin yaxınlığında Rauf Mirqədirovla rastlaşdıq. Ayaqüstü dərdləşdik, sonra keçib redaksiyada çay içdik. Rauf bir az pessimist adamdı, söhbəti qanımı azca qaraltdı. Məntəqədən kefikök qayıtmışdım.

Səsvermə bitənəcən redaksiyadan çıxmadım. Rasim Mövsümov idman səhifəsinin materiallarını göndərmişdi, oxuyub səhifəyə qoydum.

155

Düşünməzdim o səhifə eləcə stolumun gözündə qalıb köhnələcək.

Axşama yaxın Müsavatın qabağına getdik - Fəxri, Azər, Rövşən, Samir, mən. Səsvermə bitmişdi. Əsl seçki indi-indi başlayırdı. Dost-tanışı gərgin gördüm. Hətta deyib-gülən adam da vücudunu sarmış narahatlığı gizlədə bilmirdi.

Səs-küy artdıqca polis də çoxalırdı. Havasından on beş ildi qan qoxusu əskik olmamış paytaxt yenə qarışacaqdı. Döyüş olacaqdı.

Yarım saat, qırx dəqiqə qərargahın qarşısında dayanandan sonra Fəxri Ramiz Rövşən, Kamil Vəli və başqa bir neçə dost-qardaşla dəniz kənarına çay içməyə getdi. Biz də qərara gəldik ki, çayı redaksiyada içək. İş yerimiz iki addımlıqda - Musiqi Akademiyasının arxasında idi.

Yolda Azər şirniyyat aldı, günorta heç birimiz çörək yeməmişdik.

Çay dəmlənirdi ki, Fəxri Azərə zəng vurdu. Soruşdu qərargah tərəfdən möhkəm səs gəlir, nə səsdir? Elə bilirmiş biz hələ qərargahın qarşısında idik.

Fəxrinin zəngi uşaqları yerindən oynatdı. Çayı gözləməyib götürüldülər.

- Azər, on-on beş dəqiqəyə gedərik, bir belə şirniyyat almısan - sözüm havada qaldı.

- Sən qal redaksiyada, biz dəyib qayıdırıq. Bir şey olsa, zəngləşərik - Azər çıxarıxdı dedi.

Hardasa yarım saat tək qaldım. Əl telefonum yoxuydu, beş-altı dəqiqədən bir şəhər telefonu ilə "Yeni Müsavat"a zəng vurub vəziyyəti öyrənirdim.

Tıncıxdım. Qapını bağlayıb qərargah tərəfə üz tutdum. Sahil bağına çataçatda polisın adamları üzü yuxarı qovduğunu gördüm. Belə çıxırdı ki, Müsavatı mühasirəyə alıblar. "Azadlıq" qəzetinin redaksiyasına buruldum.

Qovhaqov "Azadlıq"ın qarşısında yüngülvari toqquşmayla qurtardı. Bir müddət "Turan" agentliyindən uşaqlarla əlaqə yaratmağa çalışdım. Heç kimin telefonuna zəng çatmadı.

Qayıtdım işə.

Seçkinin ilkin nəticələrini verirlər, mən də divanda quruyub qalmışam. Televizoru o kanaldan bu kanala, bu kanaldan o kanala çevirirəm ki, bəlkə qulağım, gözüm məni aldadır.

Gör biz hakimiyyətimizi, dünyamızı nə qədər pis tanımışıq, Allah! Gör onlar haqda nə qədər yüksək fikirdəymişik! İlham Əliyev baş nazir gətiriləndən düşünürdük onu uzağı 55 faizlə prezident elan edəcəklər, çünki haqsızlığın da bir ölçü-biçisi, sərhədi var. Gör biz nə dərəcədə avamıymışıq...

Gördüm havam çatmır. Çıxıb bir müddət Üzeyir Hacıbəyovun heykəli önündə var-gəl elədim. Axır on beş ildə olub-keçənləri, ölüb-itənləri yada saldım. Hərəkət illəri, "Azadlıq"-da işlədiyim vaxtlar, "Avropa"lı-"Avropa"sız günlər gözümün qabağına gəldi.

Amma yenə ən çox Şuşanı, evimizi, məktəbimizi, atamın məzarını xatırladım. Tüklərim gizildədi: "Neçə ildi dişimiz bağırsağımızı kəsə-kəsə ümidlə yaşayırıq, bu da belə..."

Qayıdıb yenə "Yeni Müsavat"a zəng vurdum. Dəstəyin o başından Azər Hüseynbalanın havalı səsi gəldi:

- Ə, Hikmət, hardasınız, bura dağılır e, qərrəgah silkələnir, qüvvə yoxdu e, qüvvə!

Onsuz da bayaqdan özümə yer tapa bilmirdim. Uşaqlardan, hadisə yerindən uzaq düşməyim arıma gəlirdi. Azərin sözü məni lap utandırdı. Təzədən Müsavata tərəf düşdüm.

158

Mahnı Teatrına çatmamış, "İsmayılın kiosku"nun qarşısında mülki geyimli yekəpərlər nə ağzımı açmağa, nə vəsiqəni göstərməyə imkan verdilər. Dörd nəfəriydilər. Biri sifətini turşudub "köhnə dəyirman" tərəfi göstərdi:

- Get belə!

Mübahisə açsaydım, canımı döyülməklə qurtarmayacaqdım yəqin.

Taqətsiz, təhqir olunmuş canımı Bakı Mətbuat Klubuna sürüdüm. Hikmət Hacıadə də burdaydı. Qapqara qaralsa da, bu basabasda zarafatından qalmırdı. Deyəsən, Çingiz Sultansoyun telefonuyla Fəxrini yığdım. Yenə zəng çatmadı.

Redaksiyaya qayıdanda Müsavatın qarşısını təmizləmişdilər. Televiziyaların sevincək xəbərlərindən bildim bunu. Mehman Cavadoğlunun telefonuna zəng vurdum. Fəxri onun otağındaymış. Azərin tutulduğunu dedi.

- Qaqa, ara qarışanda Azəri itirdim. Zəng vurdum, bircə kəlmə dedi ki, məni tutdular, sözü ağzında qaldı. Ondan sonra telefonuna zəng çatmır.

Əvvəl-əvvəl çox da narahat olmadım. Bu cür hadisələrdə jurnalistləri tez buraxırlar. Həm də Fəxri dedi ki, artıq şəhər polisinin şəfinə bu haqda məlumat çatıb.

Ancaq dəmiri isti-isti döyərlər. Fəxriylə xudahafizləşən kimi Səbayelin polis idarəsini yığdım, əraziyə ən yaxın polis məntəqəsi oraydı.

- Bura heç kimi gətirməyiblər - növbətçi polis qışqırıb dəstəyi atdı.

Binəqədi polisindəki tanış nömrəni yığdım. Deyəsən, otaqda adam çoxuydu:

- Çox sağ olun, siz necəsiniz? Hər şey yaxşıdı. Baş üstə, görüşərik - deyə yayınıb sağollaşdı. Başa düşdüm ki, danışa bilmir.

Nəsimi polisi də yaxınlıqdadı. Ordan da bir xəbər ala bilmədim.

Fəxrigenil səhərə yaxın gəlib çıxdılar. Əzilmiş, basılmış, qəzəbli. Rövsəni, deyəsən, Samiri də döymüşdülər. Fəxrinin bəxti gətirmişdi.

Səhəri dirigözlü, zəhrimar yağan kanallara baxa-baxa açdıq. Yeddinin yarısında evə getdim. Uşağı məktəbə aparmaq lazımydı. 15 oktyabr gecəsi bitmişdi. Vətəndə qərib kimi keçirdiyim gecə. Qərib gecələrin birincisi.

16-sı, 17-si, 18-i, 19-u. 15 oktyabrdan sonrakı dörd gün. Bu dörd günün hər saniyəsinə düşən kədər bir ömrə bəs edəcək qədərdir. Biz o boyda kədəri dörd günə çəkdik.

Elimiz basılmışdı. Zalım dövlət və satqın bəşəriyyət qalib gəlmişdi. Təklənmişdik. Öz yurdumuzda qərib olmuşduq.

Üstəlik, bir Fəxrinin yox, hamımızın qardaşını, elimizin qardaşını itirmişdik. Azər 15 oktyabr gecəsi əlli-ayaqlı qeyb olmuşdu. Heç bir polis idarəsində Azəri gördüm deyən yox-uydu.

Fəxri sonralar dedi ki, Azərin yoxa çıxmağı bizi çox bəladan qorudu. Başımız özümüzə qarışdı.

Ancaq bunu sonra dedi, qəddini misqal-misqal əyən bəla ötüşəndən sonra.

Şəhərin bütün polis idarələrini ələk-vələk eləyə-eləyə Azər, Əliyev Azər Ağa oğlu, Azər Qaraçənli deyib ləliyirdik. Tapa bilmirdik.

Ramil Usubov, Zakir Qaralov, Məhərrəm Əliyev səviyyəsində axtarırdıq, tapa bilmirdik.

Biz axtarırdıq. Onlar da deyirdilər, axtarırdıq. Ancaq Azərdən soraq çıxmırdı.

Dörd gündə çox şey oldu. Ancaq bir epizodu heç cür unuda bilmirəm. 15-16 oktyabr hadisələrini araşdıran istintaq qrupunun rəhbərlərindən biri oktyabrın 18-də (müstəqil Azərbaycanın doğum günündə!) "Qurban olum, Azər sağdımı?" sözlərimə gözünü də qırpmadı:

- Yəqin sağ olar.

161

Bu artıq o qərib gecədən əvvəlki vətən deyildi. İndi biz burda... yəqin sağ ola bilərdik.

Qohumları Fəxrindən, məndən xəbərsiz bir-iki morqa da gedib çıxmışdılar.

Fəxri gecəni redaksiyada yatırdı. Məni səhərə yaxın güclə evə göndərirdi.

Azərin yerini 19-u axşamı, Binəqədi polisindəki təcridxanadan təsadüfən sızan xəbərdən bildik.

İdarənin qabağında növbətçi polis serjantını sual yağışına tutmağım yadıma gəlir. İnana bilmirəm Azəri tapmışıq:

- Əliyev Azər Ağa oğlu...
- Hə, jurnalist.
- Azər Qaraçənli, "Avropa" qəzeti...
- Ay sağ ol.
- Uzun oğlandı ey, saçının qabağı da azca tökülüb.
- Hə dana, hündür oğlandı, jurnalist...

Möhkəm yağış tökür. Saat gecə 11-12 arası. Fəxri taksi sürücüsünə "28"ə sür" deyir. Bilirəm niyə "28"ə sürdürür maşını. Neçə gündü boğazımızdan tikə keçmir. "Rəsulun yanı" çoxdan bağlanmış olar. Ancaq böyründəki işləyir yüz faiz. Qəzet gecəyə qalanda Fəxriyə nə ora getmişik.

O gecənin ilk sağlığını Fəxri dedi:

- Qaqa, heç illəmin dövründə oturmamışdıq...

13 oktyabr 2006

MÜNDƏRİCAT

Müəllifdən	3
Mənim gördüyüm yanvar	5
Fevral, 1988	20
Balalar	31
Adamlar	40
Niyyət	47
Bizim sinif	59
Mahnılar	73
Almatıya məktub	85
Güllələr, toylar, şəkillər	95
Sərçələr qaldı	106
Sevgilər	117
Yol üstündə	128
Yay yağışı	135
Qərib gecələr	152

HİKMƏT SABİROĞLU

QARABAĞ SÖHBƏTLƏRİ

NƏŞRİYYAT REDAKTORU:

Nəriman ƏBDÜLRƏHMANLI

KOMPÜTER TƏRTİBATI:

Sahib QƏNİYEV

YIĞICI:

Xəyalə MİKAYILOVA

KORREKTOR:

Ceyran ABBASOVA

Çapa imzalanmışdır: 07.07.2007

Formatı 84x108 1/32.

Fiziki ç/v 5,63; ş.ç/v 9,39.

Tirajı 300.

QANUN NƏŞRİYYATI

Bakı, AZ 1001,

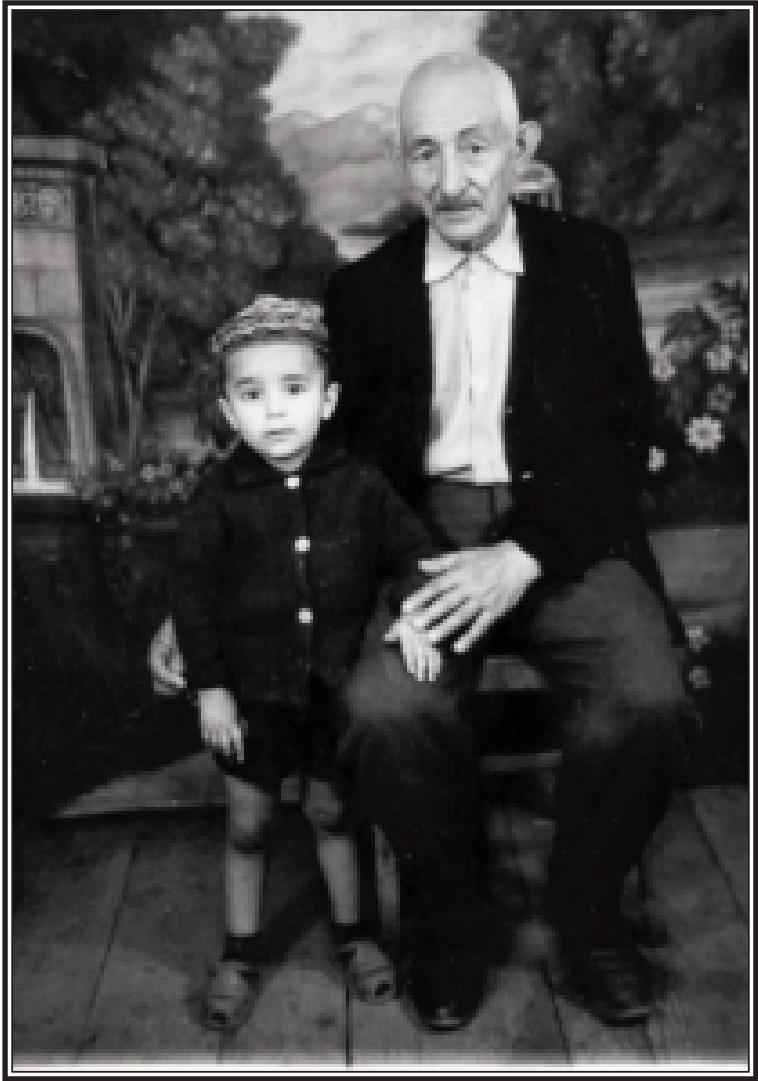
Natəvan döngəsi 1.

Tel: 437-52-84; 431-16-62

Faks: 493-84-30; 498-74-06

E-mail: ms@azdata.net

Web: qanun.az

*Babam Dərzi Əyyubun yanındakı bu xırda uşaq mənəm.
Neçə yaşında olduğumu bilmirəm*

*Deyəsən, məktəbliyəm artıq.
Heç yadıma gəlmir ata-anamla bu şəkli çəkdiyimiz*

Mən olmayan şəkillərin birincisi. Üçüncü sinfi qurtaran gün ya dərsə gəlməmişəm, ya da tez çıxıb getmişəm. "Adibə"də çəkdiriblər. Allah Ofeliya müəlliməyə rəhmat eləsin. "Gizir"ə də. Müəlliminin sol qolunda, azca aralı dayanıb Fazil.

*Stepanakertdən vilayət çempionu kimi qayıtmış basketbol komandası.
Qələbə diplomu Sulduzun əlindədi. Məşqçimiz Saleh Heydərov lap sağda dayanıb.
Şuşada basketbolun hər uğuru onun adıyla bağlıdı*

10-cu sinfin son şəklində varam. İsa bulağında dava saldıgımız gündü. Ayaq üstə sağdan birinci "Memi" di - üç il sonra itirəcəyimiz Mehman, Rəhmətlik İlyas oturanların arasında soldan ikincidi. Əvvəl-axır yenə görüşəcəyik onlarla

*Bu da 10-cu sinfin şəkli. Ayaq üstə, tən ortada dayanan Elxandı.
Davaya hələ çox qaldır*

*Son zəng.
Sınıf sinifə, ovqat ovqata qarışıb*

*"Se" sinfinin uşaqlarına - Səbuhiylə Bəxtiyara
(ayaq üstə, soldan), Azərlə Oqtaya (oturanlar, yənə
soldan) kim bata bilərdi? Sinfimizdə ən zəhmli ləqəb
Oqtayın olub - "Balşoy"*

Məktəb direktoru uzun saç saxlamağa sət qadağa qoymuşdu. Bizim sinif buna kütləvi keçəlləşməylə etiraz elədi. Mən utandım başımı dibdən qırxdırmağa

Avtomobil darsında. Lap sağdakı da Səbuhidi. "Se" sinfi bölünəndən sonra bizimlə oxuyan bir ayrı Səbuhi

*Sağdaki rəhmətlik Elbrusdu. "Eban" bizdən bir sinif
yuxarı oxusa da, çoxumuzla dostluq edirdi*

*Bakının zəhmi basıb məni. Məktəbi qurtaran ildi - 1983.
Atasızlığa, yurdsuzluğa çox var hələ*

*Bir-iki aya əsgərliyə gedəsiyik.
Solda Nazimdi, sağda "Uzun" - Xaqani*

*Bakıdakı toylarımızın sifftəsi - Azərin toyu. Mən həmin toyun tamadasıydım.
Görünür, hansısa kefli başımı qıraqda qatıb, dəstədən ayrı düşmüşəm*

*Sınıf yoldaşımız İslamın qardaşı, rəhmətlik Məsarifdi.
İslamın qızıyla Şamaxıda - Avaxıl kəndində çəkdirib*

2000-ci ildə britaniyalı jurnalist Tomas de Vaal yanıma gəldi ki, Şuşaya gedirəm, sənə nə gətirim? Şəkil istədim. Tomas qaydanda bildi ki, bu, evimizə ənənə yoldu